

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

Məmmədova Aysel Taybir qızı

**Tədrisin aşağı mərhələsində ingilis dilində monoloji nitqin
inkışaf etdirilməsi**

**İxtisaslaşma: HSM-060103 – İngilis dilinin tədrisi metodikası və
metodologiyası**

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

Dosent: Səfiyev Əli Yusif o.

BAKI – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ PROSESİNDƏ MONOLOJİ VƏ DİALOJİ NİTQİN YERİ VƏ ROLU.....	8
<i>1.1. İngilis dilində səslərin tələffüz normaları.....</i>	<i>17</i>
<i>1.2. İngilis və Azərbaycan dilində olan oxşar samit səslər və onların tədrisi.....</i>	<i>28</i>
II FƏSİL. İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ƏYANİ VƏSAİT VƏ TEXNİKİ VASİTƏLƏRİN ROLU.....	40
<i>2.1. İngilis dilinin tədrisində istifadə olunan əyani vəsaitlər.....</i>	<i>40</i>
<i>2.2. Təlimin texniki vasitələri və onların xarici dili intensiv öyrətməkdə rolu.....</i>	<i>45</i>
<i>2.3. Xarici dil dərslərində sinifdən xaric işlərin təşkili və aparılması.....</i>	<i>58</i>
NƏTİCƏ.....	67
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	70

GİRİŞ

Dil insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında, özünü dərk etməsində böyük rol oynayır. Dil vasitəsi ilə insanın qarşısında ucsuz-bucaqsız yollar yaranır, saysız-hesabsız məlumatlar pəncərəsi açılır. Artıq hamıya məlumdur ki, yaşadığımız dünya dayanmadan dəyişir və inkişaf edir. Dünyanın və zamanın nəbzini tutmaq üçün bizlərə lazım olan ən əlverişli vasitə dildir. Dilin ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olması insanların bir-birini anlamasına, onlar arasında əlaqələrin yaranmasına xidmət edir. Dilin cəmiyyətin inkişafında, tərəqqisində böyük rol oynayır. Cəmiyyət nə qədər savadlı olarsa, dünya bir o qədər inkişaf etmiş olar. Dil insanların intellektual səviyyələrinin artmasında, onların dünya miqyasında müxtəlif sahələrdə özlərini sınınamalarında şərait yaradan mühüm amildir. Təsadüfi deyil ki, bütün dünya əhalisinin böyük bir qismi müxtəlif dillərə yiyələnməyə çalışır. Qloballaşan dünyamızda müxtəlif xarici dillərin öyrənilməsinə qarşı olan bu istək və tələbat dilin tədrisi məsələsini gündəmə gətirir. Bu məqsədlə müxtəlif metodist-alimlər, müəllimlər dilin tədrisinin müxtəlif effektiv yollarını axtarır və bu sahədə kitablar və elmi-məqalələr çap etdirirlər.

Əvvəllər dilin tədrisində olan baxışlar şifahi nitqin inkişafına yönəlmişdirsə, son zamanlar alimləri, metodistləri, müəllimləri düşündürən əsas məsələlərdən biri şifahi nitqlə yanaşı, yazılı nitqin inkişafına zəmin yaradacaq yolların tapılmasıdır. Nəzərə alsaq ki, müasir dünyada yazılı nitqə olan tələbat və ehtiyac çoxalıb, yazılı nitqin inkişaf etdirilməsinə artan bu istək və tələbat normal haldır. Nitqin düzgünlüyü, ifadəliliyi və dəqiqliyi onun keyfiyyətinin göstəriciləri hesab olunur. Bu baxımdan şagirdlərdə nitq fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi müasir metodikanın qarşısında duran əsas məsələlərdəndir. Xarici dildə gözəl nitqə malik olmaq üçün isə bu dildə həm şifahi, həm də yazılı nitq vərdişlərinə yiyələnmək vacibdir.

Mövzunun aktuallığı. Bu gün şagirdlərin hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi təlim prosesinin əsas məqsədlərindən biridir. Bu məqsədlə şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsinə xüsusi qayğı göstərilir, şagirdlərdə şifahi və yazılı nitq vərdişlərinin təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Yazı cəmiyyətin inkişafında və tərəqqisində müstəsna rola malikdir. İnsanların öz fikirlərini səlis, yığcam aydın şəkildə ifadə edə bilmək qabiliyyəti müasir dünyada ən çox tələb olunan bacarıqlardan biridir.

Texnologiyanın inkişafı, ölkələr arasında olan münasibətlər, insanların özlərini ifadə edə bilmək, özünü ətrafdakılara tanıtmaq istəyi yazının həyatımızda tutduğu yerin göstəriciləridir. Məhz yazı vasitəsi ilə insanlar arasındakı münasibətlər tənzimlənir, insanlar özünü daha yaxşı, dəqiq ifadə edə bilirlər. Öz şikayətlərini bildirərkən, izahat verərkən, müxtəlif məqsədlə məktub yazarkən insanlar məhz yazıya ehtiyac duyurlar. Lakin təəssüflər olsun ki, bu gün insanların heç də hamısı düzgün yazı vərdişlərinə malik deyil. İnsanlar şifahi nitq zamanı özlərini daha rahat ifadə edə bilirlərsə, yazılı nitq zamanı bir çox səhvlərə yol verirlər. Təbii ki, yazının ünvanlandığı şəxs bu səhvlərlə qarşılaşarsa onda yazının sahibi haqqında mənfi təəsürat yaranmış olar. Bu gün təhsil ocaqlarında xarici dil dərslərində, əsasən, şifahi nitqin inkişafına yönəlmiş çalışmaların istifadə edilməsinə ütünlük verilir. Bunun səbəbi isə yazı vərdişlərinin digər dil vərdişlərinə nisbətən daha mürəkkəb xarakterə malik olmasıdır. Yazının mürəkkəb xarakterə malik olması isə onun tədrisində də özünü göstərir. Bu səbədən yazının tədrisi, yazı vərdişlərinin effektiv yollarla şagirdlərə aşılması və onlarda bu vərdişlərin təkmilləşdirilməsi müasir metodikanın ümdə məsələlərindən biridir.

Bu kimi amillər şagirdlərdə yazı vərdişlərinin təkmilləşdirilməsini və bunun üçün addımların atılmasını aktuallaşdırır.

Tədqiqatın obyektı. Məktəblərimizdə tədris olunan xarici dillərin hər birinin özünəməxsus çətinlikləri vardır. Tədqiqatımızın obyektini ingilis dilində şifahi nitqin tədrisi təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Aparılmış tədqiqatın predmeti şagirdlərin ingilis dilində şifahi nitq bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə səmərəli üsul və vasitələrin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın aparılmasında məqsəd şifahi nitq bacarıqlarının və vərdişlərinin təkmilləşdirilməsi yollarının araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın vəzifələri. Aparılan tədqiqatın vəzifələri şifahi nitq bacarıqlarının və vərdişlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq mövcud üsul və vasitələri nəzərdən keçirmək, onları təhlil etmək və ümumiləşdirməkdir. Həmçinin, ibtidai təhsil pilləsində ingilis dilinin tədrisində yol verilən qüsurları göstərmək və bu qüsurların aradan qalxması üçün təkliflər irəli sürmək də aparılan tədqiqatın vəzifələrindəndir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Həmçinin yazılı nitqin inkişafına yönəlmiş yanaşmaların uyğun olanını nitq vərdişlərinin inkişafına istiqamətlənmiş dərslərdə əsas məqsəd şagirdlərdə düzgün yazı vərdişlərini formalaşdırmaq və təkmilləşdirmək olduğundan mövcud tədqiqatın əhəmiyyəti də şagirdlərin yazılı nitqlərini inkişaf etdirmək üçün onların müxtəlif üsullar, çalışmalar və tapşırıqlarla təmin etməkdən ibarətdir, Tədqiqat işində gösətrildiyi kimi yazının mənimsənməsi çətin bir bacarıqdır, nitq vərdişlərini aşılama, təkmilləşdirilməyi prosesi nitq fəaliyyətinin digər növləri olan eşidib-anlama, danışma və oxu ilə yanaşı həyata keçirilməsidir.

Xarici dildə yüksək yazı bacarıqlarına yiyələnmək üçün şagirdlər daha çox proses əsaslı yanaşmadan istifadə etməlidir. Bu yolda şagirdlərə müəllimin dəstəyi mütləqdir. Şagirdləri yazı prosesi ilə tanış etmək onun həyata keçirilməsinin səmərəli yollarını şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq, onların yazmış olduqlarına qərəzsiz, nəzakətlə rəy bildirmək, yazdıqlarını qiymətləndirmək yazının aşılama təkmilləşdirilməsi zamanı öhdəsinə düşən vəzifələrdəndir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatda yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə çalışma və tapşırıqlar da qeyd olunmuşdur. Şagirdlərdə nitqin inkişaf etdirilməsinin üsulları və yolları ilə maraqlanan oxucu tədqiqat işi ilə tanış olarkən, onda olan çalışma və tapşırıqlardan bəhrələnməyə bilər. Tədqiqat işində göstərilən yanaşmalardan və çalışmalardan istifadə olunarsa, yazının təlimi zamanı nailiyyət qazanmaq mümkündür.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatın müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi məqsədi ilə müxtəlif metodlardan istifadə olunmuşdur. Şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinin keçdiyi yola nəzər salmaq, təhlil etmək məqsədi ilə müqayisəli-tarixi təhlil metodundan, pedaqoji fərziyyəni yoxlamaq üçün eksperiment metodundan və

onun şəxsiyyətin formalaşmasına təsiri araşdırılarkən isə nəzəri təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini, maraq və tələbatlarını nəzərə alaraq istifadə olunacaq materialları və dərslikləri seçmək lazımdır. Şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi şifahi nitqin inkişafına zəmin yaratmalı, dərs interaktiv şəkildə təşkil olunmalı, çalışmalardan istifadə zamanı yazının növləri də nəzərə alınmalıdır.

Ənənəvi qiymtləndirmədən fərqli olaraq qiymətləndirmənin yalnız müəllim tərəfindən həyata keçirilməsi mütləq deyildir. Qiymətləndirmə şagirdlər tərəfindən də aparıla bilər və bu zaman qarşılıqlı rəy vermədən istifadə edilə bilər. Şagirdlər yoldaşlarının yazmış olduqlarını oxuyarkən, qiymət verərkən özlərinin də hansı məqamlarda səhvlərə yol verdiklərini anlamış olurlar. Beləliklə, onlar həm yoldaşlarını, həm də özlərini qiymətləndirməyi bacarırlar. Bu iş onlarda özünüqiymətləndirmə hissini formalaşdırır, özünüqiymətləndirmə isə öz növbəsində şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasına xidmət edərək onların özlərini dərk etməsinə zəmin yaradır. Özünüdərk yaradıcılığın əsas amillərindən və yazı da idarə edən əməliyyatlar tələb etdiyindən yaradıcılıq yazıda böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiyada müdafiəyə təqdim olunan **müddəalara** aşağıdakılar daxildir:

1. İngilis dilində şifahi nitqin formalaşdırılması texnologiyası vasitələrlə həyata keçirilsə, dili daha intensiv tədris etmək olar;
2. Şifahi nitqi öyrətmək şagirdlərin öz fəallığı əsasında müasir üsullarla təşkil edilməlidir.

Tədqiqatın aprobeiyası. Dissertasiyanın məzmunu və əsas müddəaları barədə ADU-nun Filologiya və jurnalistika fakültəsinin nəzdində Xarici dillərin tədrisi metodikasına kafedrasında hesabat şəklində məruzələr edilmiş və mövzu ilə bağlı iki məqalə çap edilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektinə və predmetinə, fərziyyəsinə, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti və metodları yer alır.

Dissertasiyanın birinci fəslı “Şagirdlərin ibtidai təhsil pilləsində şifahi nitq bacarıqı və vərđişlərinin formalaşdırılması metodikası” adlanır. Burda yazı vərđişlərinin aşılınması və təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar nəzəri biliklər təqdim edilir, yazılı nitqin inkişafı tarixinə nəzər yetirilir. Yazı vərđişlərinin aşılınması zamanı yaranan problemlər və onların həlliyolları araşdırılır. Həmçinin birinci fəsildə yazı vərđişlərinin aşılınması psixoloji aspektdən öyrənilir və təhlil edilir. Yazının insan həyatındakı rolu və insan psixologiyasına təsiri də dissertasiyanın bu yarım fəsildə göstərilir. Bununla yanaşı yazının tədrisi prosesində şagirdlər və müəllim arasındakı münasibətlərin təlim prosesinə təsiri araşdırılır.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “İngilis dilinin tədrisində əyani vəsait və texniki vasitələrin rolu” adlanır. Birinci fəslindən fərqli olaraq dissertasiyanın bu fəslı iki yarım başlıqdan ibarətdir. Dissertasiyanın bu fəslı tədris məqsədi ilə istifadə olunan dərslik və dərs vəsaitlərinin, çalışma və tapşırıqların təhlilinə istiqamətlənmişdir. Həmçinin əyani vəsait və texniki vasitələrin rolu bu fəsildə gösətirilir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində ümumiləşdirilmə aparılmış və tövsiyələr verilmişdir.

Dissertasiyanın sonunda istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı ilə tanış olmaq olar.

I FƏSİL

ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ PROSESİNDƏ MONOLOJİ VƏ DİALOJİ NİTQİN YERİ VƏ ROLU

Bildiyimiz kimi, nitq fəaliyyəti öz mahiyyətinə görə əqli keyfiyyətlərə əsaslanan ünsiyyət prosesi olub şifahi monoloji, şifahi dialoji və yazılı monoloji formalarda təzahür edir. Bu baxımdan, qeyd olunduğu kimi şifahi nitqi bir nitq fəaliyyəti olaraq monoloji və dialoji formalarda əks oluna bilər və əgər nəzərə alsaq ki, şifahi nitq gündəlik həyatımızda daha çox bir neçə tərəfin qarşılıqlı ünsiyyətinə əsaslanır, onda şifahi nitqdə dialoqların üstünlük təşkil etdiklərini qeyd etmək lazımdır. Lakin təbii ki, bu təlim zamanı monoloji nitqin kölgədə çalmasına əsas verilir. Belə ki, monoloji və dialoji nitqin qarşılıqlı əlaqəsi onların inkişaf etdirilməsi prosesində bir-birilərinə təsir edərək şifahi nitqin tamlığını şərtləndirir. Buna görə də təlim zamanı şifahi nitqin hər iki formasının xüsusi cəhətləri nəzərə alınmalıdır. Əgər dialoji şifahi nitq hazırlıqsız nitqin bacarıq və vərdişlərini, onun reaktivliyini, tempini və s. amilləri nəzərdə tutursa, monoloji nitq, əsasən, hazırlıqlı nitqin bacarıq və vərdişlərini, onun məntiqliliyini, ardıcılığını və s. inkişaf etdirir.

Şifahi nitqin bir nitq fəaliyyəti kimi xüsusiyyətlərindən danışarkən onun artıq qeyd etdiyimiz kimi hazırlıqlı və hazırlıqsız olma imkanlarını da nəzərə almaq lazımdır. Təbii ki, hazırlıqsız şifahi nitqin situativ asılılığı, dəyişkənliyi və adından göründüyü kimi hazırlıqsız olması onu hazırlıqlı şifahi monoloji nitqdən daha mürəkkəb edir. Lakin hazırlıqlı monoloji nitq bəzən şifahi dialoji nitqə də keçə bilər, yəni müəyyən bir mövzu ətrafında gedən monoloq daha sonra hazırlıqsız dialoqla davam edə bilər. Məsələn, hər hansı bir şəxsin konkret bir mövzu haqqında əvvəlcədən hazırladığı çıxışı müəyyən sayda tamaşaçı tərəfindən dinlənir. Bu çıxış özlüyündə monoloq sayılır. Lakin çıxış sona çatdırıldıqdan sonra bir və ya bir neçə dinləyicinin müxtəlif reaksiyalı cümlələri çıxış edən şəxsə ünvanlana bilər. Bu ya sual, ya təəccüb, ya etiraz, ya razılıq, ya da digər səciyyəli replikalar da ola bilər. Artıq bu mərhələ dialoji nitq mərhələsidir, çünki, göründüyü kimi burada ən azı iki

ünsiyyət fəallığında, qarşılıqlı əlaqədə olan tərəf iştirak etmiş oldu. Yaxud da hazırlanmış nitq hazırlanmamış gözlənilməz şifahi nitqə keçmiş oldu.

Şifahi nitq ünsiyyəti dedikdə ümumiyyətlə, müəyyən bir dildən şifahi şəkildə istifadə prosesi, daha doğrusu həmin dildə danışma və eşidib-anlama başa düşülür. Buna görə də şifahi nitq təliminin əsas hədəfi məhz belə kommunikativ bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması olmalıdır.

Bir nitq fəaliyyəti olaraq şifahi nitq fəaliyyəti bir sıra psixoloji amillərlə bağlıdır ki, bu da ətraflı olaraq irəlidə gələcək paraqraflarda təhlil ediləcək.

Nəzərə çarpan digər bir cəhət isə şifahi nitqin pərakəndə deyil məhz aid olduğu dil qanunları çərçivəsində istifadə olunması faktıdır. Bu fakt isə onun dilçilik əsaslarını əks etdirir və nəzəri cəhətlərə əsaslanır.

Maraqlı məsələlərdən biri də nitq fəaliyyəti olan şifahi nitq ünsiyyətinin yaranması etaplarının müəyyənləşdirilməsidir. Məsələn, nitqin yaranması prosesini iki etapa ayırmaq olar:

1) Nitq istəyinin yaranması. Bu etap özlüyündə iki fazadan ibarətdir:

- a) nitqi stimullaşdıran həyəcan
- b) fikir yaradan faza

Burada həyəcan dedikdə nitq üçün əsas verə bilən xarici aləmdəki əşyalar, hadisələr, bizim baxışlar nəzərdə tutulur.

2) danışma etapu olan ikinci mərhələdə də iki fazaya ayrılmışdır:

- a) daxili qeydlərin yaranması
- b) ifadə etmə, söyləmə[4].

Bu məsələ ilə bağlı digər bir təsnifata nəzər salaq. V.S.Setlin belə bir təsnifat vermişdir:

- 1) oyadıcı motiv mərhələsi;
- 2) analitik sintetik mərhələ;
- 3) ifadə etmə mərhələsi [18].

Qeyd etdiyimiz təsnifatlar təbii ki, bunlarla bitmir və bir çox başqa alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Əgər onlara nəzər yetirsək, onda görürük ki, bu təsnifatların çoxunda oxşar başlanğıc mövcuddur. Yəni, şifahi nitqi stimullaşdıran motivin olması

faktıdır. Bunları nəzərə alaraq belə bir təsnifat da qəbul etmək olar, yəni şifahi nitq ünsiyyətinin bir proses kimi iki mərhələsini göstərmək mümkündür:

- 1) Nitqin xaricdə əks olunmayan daxili mərhələsi;
- 2) Nitqin xaricdə əks olunan ifadə edilmə mərhələsi.

Birinci mərhələdə isə üç fazadan ibarətdir:

I Xarici və ya daxili motivin yaratdığı qıcığın insan beyninə təsiri.

II Həmin təsirdən doğan fikir.

III Fikrin avtomatik olaraq dil qanunlarına uyğun olaraq proqramlaşdırılması.

Göründüyü kimi daxili mərhələdə müəyyən bir stimuldan yaranan fikir şəurumuzda bir növ emal olunur və hələ öz xarici ifadəsini tapmır. İkinci mərhələ özlüyündə iki etapa bölünə bilər:

I Danışq orqanlarının fəallıq fazasına çatması.

II Beynimizdə doğan fikrin şifahi şəkildə ifadə olunması, yəni xaricə əks olunması.

İkinci mərhələnin II etarı gündəlik həyatımızda bəzən həyata keçməyə də bilər. Daha doğrusu bu etap susmaq ilə də əvəz olunur ki, bunun özü də artıq müəyyən kommunikatıv yük daşıyır. Buna görə də fikrin ifadə olunmaması, daha doğrusu susmaq ilə əvəz olunması vəziyyətdən asılı olaraq razılıq, narazılıq, əminsizlik və s. bildirə bilər.

Şifahi nitq ünsiyyəti zamanı səslərin bir-birinə təsir edərək assimilyasiyaya çatması dili öyrənən şəxslərin eşidib-anlama bacarığında bir qədər çətinlik yaradır. Ümumiyyətlə, şifahi nitq bir nitq fəaliyyəti olaraq fonetik və akustik cəhətləri ilə səciyyələnir ki, təlim prosesi bu cəhətlər üzərində qurularaq nəticələrin praktiki fəaliyyətində möhkəmləndirilir.

Konkret olaraq şifahi nitq ünsiyyəti psixoloji xüsusiyyətləri ilə seçilərək öz dilçilik əsasları ilə səciyyələnir və bu psixoloji və linqvistik cəhətlər onun bir nitq fəaliyyəti kimi mövcudluğuna və inkişaf etməsinə şərait yaradır. Ümumiyyətlə şifahi nitq haqqında fikirlərimizi dəqiqləşdirmək üçün ona aid olan xüsusiyyətlərin aşağıdakı xülasəsini verə bilərik:

-şifahi nitq bir nitq fəaliyyəti kimi ikitərəfli, yəni dinləyən və danışan tərəflərdən ibarət prosesdir.

-şifahi nitq monoloji və dialoji formalarda təzahür olunaraq hazırlıqlı yaxud hazırlıqsız mövcud ola bilər.

-şifahi nitq psixoloji bir prosesdir.

-şifahi nitq dilçilik əsasları çərçivəsində mövcuddur.

-şifahi nitq emosional çalar daşıyaraq daxili nitqin, fikirlərin, hisslərin xaricə əksidir.

-jestlər, mimika, pozalar və s. kimi fizioloji cəhətlər şifahi nitq ünsiyyətində informasiya mübadiləsinə xidmət edir.

-səsin tonu, intonasiya, təkrarlar və s. faktorlar şifahi nitq ünsiyyətində müstəsna rol oynayır.

Şifahi nitqdə dinləyib anlamamanın vacibliyini nəzərə alaraq təlimdə bu məsələ də müxtəlif yollarla işıqlandırılmalıdır. Təbii ki, şifahi ünsiyyətdə qarşı tərəfin dediklərini anlamaq və tanıyıb yada salmaq dinləmə fəaliyyətindən asılıdır. Dinləmə fəaliyyətində olan məqsədlər bizə aşağıdakıları verir:

1. Ümumi məlumat (əsas faktların anlanılması);
2. Xüsusi məlumat (müəyyən məsələlərin anlanılması);
3. Mədəni maraq (əsasən xarici dil mədəniyyəti haqqında məlumat);
4. Müəyyən şəxslərin fikirləri və rəyləri haqqında məlumat;
5. Fikirlərin, baxışların yaranması (The organization of ideas);
6. Hadisələrin ardıcılığı, əlaqəsi (Sequence of events);
7. Leksik bəndlər, məsələlər (səs/hərəkət ifadə edən sözlər);
8. Quruluş məsələləri, onların istifadə və mənası (structural items);
9. Funksional məsələlər, onların quruluşu və istifadəsi (Functional items).

Konkret olaraq ingilis dilinin dinlənilməsi prosesinə aid olan ən spesifik cəhətlər bunlardır:

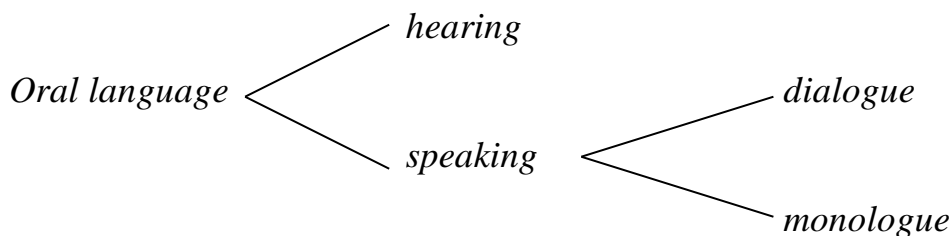
- 1) Səsləri seçmək (Coping with the sound);
- 2) İntonasiya və vurğunu başa düşmək (Understanding intonation and stress);
- 3) Səsi anlamaq (Coping with noise);

- 4) Qabaqcadan xəbər vermə (Predicting);
- 5) Danışiq lüğətinin başa düşülməsi (Understanding colloquial vocabulary);
- 6) Yorulma (Fatigue);
- 7) Müxtəlif aksentlərin, ləhcələrin anlanılması (Understanding different accents);
- 8) Əyani və mühiti tapma yolundan istifadə (Using visual and environment).

Sosial-mədəni, kontekst/məzmun biliyinin çatışmamazlığı dinləyib başa düşməyə mane yaradır. Buna görə də xarici dili standart və dəqiq qanunlar əsasında öyrənən tələbələrımız məişət mühitində baş verən şifahi nitq dəyişikliklərini anlamaqda çətinlik çəkirlər.

Qeyd etdiyimiz kimi şifahi nitq bir nitq fəaliyyəti olaraq müxtəlif aspektlər üzrə bir çox müəlliflər tərəfindən təhlil olunmuşdur. Bu səciyyələri dediyimizə görə araşdırmanı şifahi ünsiyyətdə fəal olan tərəflərə və şifahi nitqin dialoji, monoloji formalarına yönəldə bilərik.

Şifahi nitq ünsiyyəti bir proses olaraq iki tərəfdən, yəni dinləyən və danışan tərəflərdən ibarətdir. Hər iki tərəfin fəallığına əsaslanan şifahi nitq ünsiyyəti danışan şəxsin həm də dinləyəne və dinləyənin həm də danışana çevrilməsi ilə gedir. Çünki təbii nitq, əsasən, tərəflərin məhz bu cür fəallığı üzərində qurulur. Əgər eşidən tərəf danışan tərəfin bir-birinin ardınca ifadə etdiyi fikirlərinə yalnız dinləməklə reaksiya verərsə, onda ünsiyyətin monoloq forması baş verir. Lakin əgər hər iki tərəf ardıcıl olaraq eşidənə və danışana çevrilərsə, bu zaman dialoq yaranır. Yuxarıda qeyd olunanları belə göstərmək olar.

Gördüyümüz kimi müəllif bu sxemdə şifahi nitqi deyil, şifahi dili eşidən və danışan tərəflərdə verilmişdir. Danışan tərəf və ya tərəflərin isə dialoji və monoloji nitq imkanları göstərilir. Bizə aydın olduğu kimi, danışan tərəf bir nəfərdirsə, bu monoloq, iki və ya daha artıq şəxsdən ibarətdirsə, dialoq sayılır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi şifahi ünsiyyətdə daha çox dialoqlara üstünlük verilir. Monoloqlar əsasən

müəyyən məruzələrin, çıxışların, raportların və s. hər hansı kütləyə, tamaşaçılar auditoriyasına ünvanlanmasına əsaslanır. Bəzi hallarda monoloqların necə dialoqlara çevrilməsini birinci paraqrafda nəzərdən keçirmiş olduq. Həmçinin hazırlanmış nitqin məhsulu olan monoloji nitqi təşkil edən cümlələrin quruluşuna fikir versək görürük ki, onlar daha çox uzun cümlələrdən təşkil olunmuş və dialoqlara nisbətən dil qanunlarına görə daha dəqiq qurulmuş olurlar. Yuxarıdakılara əsaslanaraq şifahi-monoloji nitqi belə səciyyələndirmək olar:

1. Şifahi monoloji nitq tək bir danışan şəxsdən və onu dinləyən istənilən sayda (bir, iki və s.) dinləyicilərdən ibarət olur.
2. Şifahi monoloji nitq əsasən hazırlanmış olur.
3. Şifahi monoloji ünsiyyətdə don't, isn't və s. kimi qısaltılmış formalar ola bilər.
4. Monoloji nitqdə jest, mimika, səsin tonu, intonasiya böyük rol oynayır.
5. Şifahi monoloji nitq bəzi hallarda dialoq ilə davam edə bilər.
6. Şifahi monoloji nitq dialoji nitqə nisbətən dil qanunlarını daha dəqiq əks etdirir və bir-birinin ardınca gələn, məntiqi bağlılığa əsaslanan cümlələrdən ibarətdir.

Dialoji nitq şifahi nitqin göstəricisidir. Buna görə də dialoji nitq bir növ şifahi nitq ünsiyyətinin ən spesifik cəhətlərini özündə əks etdirir. Dialoji nitq ilk növbədə iki və daha artıq danışan və eşidən tərəflərdən ibarət olan canlı ünsiyyətdir ki, bu da qarşılıqlı aktivliyinə əsaslanan replika ifadələrindən təşkil olunmuşdur. Dialoji nitq dialoji vahidlərdən ibarətdir. Bu dialoji vahidlər isə özlüyündə bütöv bir dialoq strukturunu yaradır. Dialoji vahidi təşkil edən komponentlər dialoqda iştirak edən tərəflərin ifadə etdikləri replikalardır. Bu replikalar struktur, semantik və intonasiya baxımından bir-birilərinə bağlanaraq "dialoji vahid" təşkil edirlər [14]. Şifahi nitqin tərkib hissəsi olan dialoqlar bir qədər sərbəst və subyektiv xarakter daşıyır. Yəni şifahi dialoji nitqdə yol verilə bilən yarımçıq cümlələr, qısaltılmış sözlər, jarqon ifadələr və s. bu sərbəstliyi şərtləndirir. Əgər yazılı nitq üçün qrammatik qanunların tamlığı şərtdirsə şifahi nitq üçün bəzən istinalar da rast gəlinir. Danışan şəxslər gündəlik həyatlarında sözləri əsl mənalarında yalnız özləri başa düşdükləri şəkildə ünsiyyətlərində istifadə edə və mənasını öz aralarında subyektiv yanaşaraq anlaya bilirlər. Təbii ki, kənardakı şəxslər həmin sözləri məhz dildə qəbul olunmuş mənada

qavrayırlar. Canlı şifahi nitq üçün jest, mimika və s. kimi qeyri verbal köməkçi vasitələr də böyük rol oynayır. Hər hansı bir fikrin vacibliyini bildirmək məqsədi ilə onu təkrarlamaq da olar. Bu zaman səsin tempini, intonasiyanı və s. də nəzərə almaq lazımdır. Sözün alçaq və ya yüksək tonla deyilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Bütün bu əlamətlər şifahi nitq ünsiyyətinin dialoji əsaslarını əks etdirir.

Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olmaq vəzifəsini başlıca olaraq səsli (şifahi) formada yerinə yetirir. Belə ki, səsli dil dilin tarixən yaranış, inkişaf etmə və həm də mövcud olma formasıdır. Yazılı dil də səsli dildən törəmədir və onun ancaq yazdı (qrafik) formada təsviridir. Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olmaq vəzifəsini ona görə yerinə yetirə bilir ki, o, səslərdən istifadə edir. Dünyada elə bir insan birliyi, xalq, millət yoxdur ki, onun dili səsli dil olmasın. Belə ki, dilin səsli təbiətə malik olması onun qırılmaz və ən mühüm əlamətidir. Odur ki, hər bir dilin öyrənilməsində və öyrədilməsində həmin dilin səslərindən, fonetik quruluşundan, tələffüz xüsusiyyətlərindən başlamaq təbii və ən önəmli üsul hesab edilir.

Dil dedikdə, hər şeydən əvvəl, şifahi, səsli dil nəzərdə tutulur. Hər bir dildə leksik və qrammatik vahidlər (sözlər, şəkilçilər) müəyyən səs birləşmələri (səs kompleksləri) şəklində fəaliyyət göstərir. Dildə olan sözlər və qrammatik vasitələr maddi və məzmun cəhətlərindən ibarətdir. Danışıq üzvləri vasitəsilə tələffüz edilən, eşidilib qavranılan səs birləşmələri, vurğu, tonlar, intonasiya və s. sözlərin, qrammatik vasitələrin maddi əsasını, sözlərin (vurğunun, intonasiyanın) səs komplekslərindən dərk edilən şeylər (məfhumlar, əlaqələr, münasibətlər, fikirlər və s.) onların məzmun cəhətini təşkil edir. Sözlərin və qrammatik formaların səs cildi həm də onların mənalarını əks etdirir. Belə ki, sözləri eşidəndə və onları oxuyanda şüurda bir anlam yaranır. Belə ki, sözlərin səs kompleksi (cildi) ilə şüurda müvafiq əşyanın da əksi yaranmış olur. Sözün səs tərkibi (kompleksi) ilə müvafiq əşyanın fiziki şəkli arasında əlaqə vardır ki, bu da sözün və onun formalarının mənasını təşkil edir. Odur ki, sözlər, söz formaları, söz birləşmələri düzgün tələffüz olunmadıqda mənə dolaşılıqlığına səbəb olur və ünsiyyətdə anlama çətinləşir.

Dil səsləri yazıda hərflərlə göstərilir. Dildəki səslərin (fonemlərin) yazıda hərflərlə nisbəti uyğunluq və uyğunsuzluq təşkil edə bilər. Məsələn, Azərbaycan

dilində hər bir səs (fonem) əsasən bir hərflə işarə edilib yazılır. Məsələn, *ata, ana bulaq* və s. Lakin ingilis dilində səslərlə (fonemlərlə) onların yazıda qrafik işarəsi olan hərflər arasında uyğunsuzluq vardır. İngilis dilində 44 fonem, 26 hərf vardır və bir səs (fonem) yazıda bir və ya bir neçə hərf birləşməsi ilə göstərilir.

Fonetikanın dilçilik elmində yeri digər dil aspektləri olan leksika və qrammatika qədər mühüm və əhəmiyyətlidir. Belə ki, dildə bütün leksik və qrammatik mənalar danışıda fonetik cəhətdən ifadə edilir. Odur ki, səhv, düzgiin olmayan tələffüz, səhv anlama, fikir dolaşığına gətirib çıxarır. Məsələn, *It is mined* cümləsinin tələffüzündə [d] səsinə diqqət yetirilməzsə, cümlənin mənası tamamilə dəyişə bilər. Müqayisə et: *It is mined - O, minalıdır*.

It is mine(d) - O, mənimdir. Belə ki, ünsiyyətin əsasında anlama durur. Əgər anlama yoxdursa, ünsiyyət də yoxdur. Anlamanın əsasında isə sözlərin və cümlələrin fonetik cəhətdən ədəbi dilin tələffüz normalarına uyğun düzgün səsləndirilməsi durur. Odur ki, çətin tələffüzə və mürəkkəb qrafik sistemə malik olan ingilis dilinin fonetik quruluşunu və qrafik sisteminin xüsusiyyətlərini öyrənmədən bu dili praktik və elmi baxımdan mükəmməl öyrənmək mümkün deyil.

Danışığ və ünsiyyət prosesində bir-birilə sıx əlaqədə olan iki cür ifadə vasitələrindən istifadə edilir: seqment və supruseqment. Segment vahidlərə düz xətt boyunca düzülən dil səsləri və onların birləşmələri daxildir.

Supruseqment vahidlər isə ayrılıqda mövcud deyildir. Onlar seqment vahidlərlə birlikdə mövcud olur və onların üzərində fəaliyyət göstərir. Supraseqment, yaxud seqmentüstü vahidlərə vurğu, tonlar, uzunluq, intonasiya və s. daxildir. Dil öyrənmə prosesində hər iki ifadə vasitələri eyni dərəcədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Fonetikanın həm də mühüm tətbiqi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, fonetikadan yazısı olmayan dillər üçün əlifbanın yaradılmasında, ədəbi tələffüz normalarının müəyyənləşdirilməsində, dialekt və şivələrin elmi təhlilinin verilməsində, transkripsiya və transliterasiya məsələlərində, diktorların, aktyorların hazırlanmasında, diksiya və natiqlik sənətində, filmlərin dublyaj edilməsində. danışığ (nitq) qüsurlarının aradan qaldırılmasında və s. geniş istifadə olunur.

Dil hansı formada (şifahi, yazılı) olursa olsun, o, həmişə müəyyən səs örtüyündə mövcuddur. Nitq psixologiyası belə bir faktı təsdiq edir ki, insan yazı yazarkən, səsiz halda oxuyarkən sözlərin, cümlələrin tələffüzü, intonasiyası yazanın, oxuyanın beyində mövcud olur. Ancaq danışmaq və səsli oxu zamanı sözlərin, cümlələrin səslənməsi, onların akustik obrazları aşkar formada təzahür edir. Bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir ki, dil laboratoriyası sisteminin yaradıcılarından olan Yaponiyanın “Sony” korporasiyası belə bir qonaətə gəlmişdir ki, “Language is basically sound”.

“Dil səsləri dilin mövcudluq formasıdır. Danışmada və ünsiyyət prosesinsə artikulator-akustik cəhətdən sayca çoxlu müxtəlif çalarlı səslər edilir. Danışmada sayca çoxluq təşkil edən belə səslər fon və ya səs adlanır” [6, s.222].

Səslər konkret situasiya ilə bağlı olsalar da, onların hər birinin işlənməsi müəyyən fonetik amillərdən asılı olur. Məsələn, ingilis dilində [t] samiti müxtəlif mövqələrdə, müxtəlif formalarda (apikal, diş, yuvaqarxası, nəfəsli, dodaqlanan və s.) təzahür edir. Səslərin müxtəlif fonetik mövqələrdə müxtəlif artikulator-akustik formalarda təzahürü variant və ya allofon adlanır. Variant və ya allofonların sayı fonlara nisbətən məhduddur. Lakin danışmada sayca daha məhdud olan (yəni təkcə, bircə olan) səslər vardır ki, onlar sözlərin mənasını və qrammatik formaları bir-birindən fərqləndirməyə xidmət edir. Məsələn, pin-pen; eight-aid; man-men; advice-advise və s.

Dildə sözləri, söz formalarını, qrammatik formalar da daxil olmaqla bir-birindən fərqləndirən belə səslər fonem adlanır. Məsələn, ingilis dilində 44, Azərbaycan dilində isə 34 fonem vardır [1]. Fonemlər danışmada səslər, variantlar vasitəsilə realizə olunur.

Dilin yazılı formasında danışmaq prosesində tələffüz edilən bütün səslər deyil, yalnız bir qrup səslər (fonemlər) işarə edilib yazılır. Sözlərin yazılı formalarında hər bir fonem, hərf və ya hərf birləşmələri ilə göstərilir. Yazıda hər bir fonemin göstəricisi kimi çıxış edən hərf və hərf birləşmələri qrafem adlanır. “Qrafem” yunan sözü olub mənası “yazıram” deməkdir. Qrafem yazılı nitqin (fonemə müvafiq) ən kiçik fərqləndirici vahididir. İngilis dilində homofon (eyni səslənən) sözlər yazıda qrafemlər vasitəsilə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, meet-meat-mete; pair-pare-pear

və s. Hərflərlə qrafemlər arasında oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Belə ki, hər bir hərf bir qrafemə uyğun gələ də, gəlməyə də bilər. Məsələn, “lamp” sözündə 4 hərf, 4 qrafem, 4 fonem vardır. Burada hərf və qrafem kəmiyyətcə bir-birinə uyğun gəlir. Lakin “*through*” sözündə vəziyyət tamamilə başqadır. Belə ki, bu sözdə bircə halda bir hərf “**r**” bir qrafemə “**r**” uyğun gəlir. Digər iki halda hərfə qrafem arasında uyğunluq yoxdur. Belə ki, “*through*” sözündə 7 hərf *t-h-r-o-u-g-h*, üç qrafem *th-r-ough* və üç fonem [**θ-r-u:**] vardır.

İngilis dilində 24 samit fonemi yazıda göstərmək üçün 56 qrafemdən, 20 saiti yazıda işarə etmək üçün 88 qrafemdən istifadə edilir [36, s.54].

1.1. İngilis dilində səslərin tələffüz normaları

Məktəblərimizdə tədris olunan xarici dillərin hər birinin özünəməxsus spesifik çətinlikləri vardır. İngilis dilinin də tədrisində olan çətinliklərdən biri düzgün tələffüz vərdişlərinin yaradılması məsələsidir.

İngilis dili təliminin ilk mərhələsində fonetika, başqa sözlə hərflər və səslər tədris edilir. Fonetika orta məktəbdə xarici dilin tərkib hissəsi kimi tədris edilir. Orta məktəbdə fonetikanın tədrisi şagirdləri yalnız səslərin düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələndirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda qrammatik və leksik materialların da yaxşı öyrədilməsinə xidmət edir. İngilis dilinin tədrisi ayrı-ayrı aspektlər üzrə bir-birindən təcrid edilmiş halda aparılmır. Dilin fonetika, qrammatika və leksika üzrə verilən materialları bir-biri ilə əlaqəli şəkildə tədris edilir. Dilin bu üç aspektini orta məktəbdə ayrılıqda tədris etmək qeyri-mümkündür.

İngilis dilinin fonetikasını yaxşı bilmədən, bu dildə şifahi danışmaq mümkün deyildir. Fonetik materiallar, səslər, son nəticədə şifahi nitq deməkdir.

İngilis dilinin fonetikasını şagirdlərə optimal şəkildə öyrətmək, onlara tələffüz vərdişləri aşılamaq dil öyrətməyin əsasını təşkil edir.

Fonetik materialların öyrədilməsi məsələsi metodistlər arasında son vaxtlar geniş bir elmi diskusiyaya çevrilmişdir.

Fonetik materialı elə tədris etmək lazımdır ki, oxuya keçdikdə şagirdlər çətinlik çəkməsinlər. Orta məktəb təcrübəsi göstərir ki, tələffüz vərdişlərini şərti işarələrlə aşılayan müəllimlərin şagirdləri oxu və yazı məsələsinə gəldikdə çətinlik çəkirlər.

İ.A.Qruzinskayanın yazdığı kimi, tədrisin ilk mərhələsində işi elə qurmaq lazımdır ki, şagirdlər sonrakı mərhələlərdə çətinlik çəkməsinlər. Onlar oxu və yazı mərhələləri gəldikdə dil öyrənməyə sanki yenidən başlamağınızı hiss etməsinlər [12].

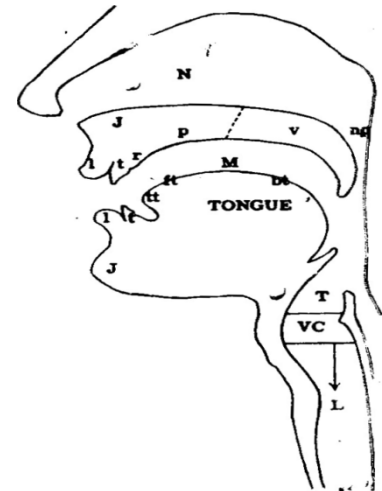
Düzgün tələffüz vərdişləri aşılamaq üçün verilən materiallar elə seçilməlidir ki, ondan şagird müəyyən elmi məlumatlar, yeni qaydalar öyrənmiş olsun. Şagird tutuquşu kimi müəllimin dediyini mexaniki təkrar etsə və yamsılasa heç bir nəticə əldə etməz. Mexaniki əzbərləmədən uzaqlaşmaq, şagirdlərə verilən materialları əsaslı vermək lazımdır. Hər bir fonetik qayda şagirdə möhkəm öyrədilməlidir.

Şagirdlər fonetik kursu keçərkən səslərin səs üzvlərinə görə əmələgəlmə yerini öyrənsələr, onların biliyi daha möhkəm və davamlı olar.

İngilis dilində elə səslər vardır ki, onları düzgün tələffüz etmək üçün şagirdlər çox çətinlik çəkirlər. Belə səslər ilk mərhələdə düzgün öyrədilmədikdə şagirdlər onları axıra qədər səhv tələffüz edir.

Şəkil 1

- N** – Nose – burun
- J** – Jaw – çənə
- M** – Mouth – ağız
- T** – Throat – boğaz (qırtlaq)
- L** – Lungs – səs telləri
- VC** – Vocal cords – ağ çiyər
- I** – lips – dil
- t** – teeth – diş
- q** – tooth ridge – diş ucu
- r** – hard palate – sərt damaq
- v** – velum – yumşaq damaq
- tt** – tip of tongue – dil ucu

- ft** – front of tongue – dilönü
- mt** – middle of tongue – dil ortası
- bt** – back of tongue – dil arxası
- np** – nasal passage – burun boşluğu

Düzgün tələffüz vərdişləri yaratmaq üçün müəllim fonetik materialları qruplaşdırmalıdır:

- a) Şagirdlərin ana dilində olan səslərə uyğun və yaxud yaxın səslər.
- b) Şagirdin ana dilində olmayan səslər.

Bəzən müəllim şagirdin ana dilində olan ingilis səslərin üzərində həddindən artıq çox iş aparır, belə olduqda şagirdlərin həmin dərsə marağı azalır. Səslər qruplara bölünəndə də onlar çətinlik dərəcəsinə görə bölünə, onları şagirdlər yaxşı mənimsəyərlər. Bu işdə sadə səslərdən başlayıb mürəkkəb səslərə gəlmək lazımdır.

Tələffüz vərdişlərinin davamlı olması üçün müqayisə üsulundan da yeri gəldikdə istifadə etmək lazımdır. Müqayisəli təlim möhkəm olur. Şagirdlər müqayisə ilə öyrəndikləri materialı gec unudurlar.

Təlimdə müqayisənin rolundan danışan prof. N.Kazımov yazır: “Təlim prosesində müqayisə yalnız müqayisə xatirinə tətbiq edilmir. Həmin priyom müəyyən vəzifə yerinə yetirərək müxtəlif didaktik və metodiki məsələlərin həllinə xidmət göstərir. Müqayisədən yalnız, necə deyərlər, müqayisə xatirinə istifadə edilirsə, bu halda o, çox cansıxıcı və formal surətdə tətbiq edilmiş olur. Əksinə, əgər öyrənilən obyektlərdə oxşar və fərqli cəhətlərin tapılması ilə müəyyən konkret vəzifənin yerinə yetirilməsi məqsədi güdülürsə, onda müqayisə şagirdlər üçün çox maraqlı cəlbedici işə çevrilir” [3, s.56].

İngilis və Azərbaycan səslərinin tələffüz yerinə görə müqayisəli öyrədilməsi tədris işini maraqlı edir, şagirdlər dərsi yaxşı öyrənirlər. Müqayisə apardıqdan sonra tələffüz üçün sözlər verilir. Bu sözlər əvvəl sadə sözlərdən başlanır, tədricən mürəkkəbləşirlər. Belə didaktik prinsip əsasında qurulan müqayisə zamanı şagirdlər sözləri və yaxud mətni asan oxuyurlar.

Fonemlərin öyrədilməsi prosesində psixoloji momentlər də nəzərə alınmalıdır. Bu zaman yaddaş məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlər səsi eşidir və yadda saxlayırlar. Elə etmək lazımdır ki, onların hərəki yaddaşları da fəaliyyətdə olsun. Bunun üçün şagirdlərə fonemlərin verdiyi səsləri yazdırmaq və həmin səsləri söz və cümlə daxilində işlətmək lazımdır. Səslər hərəki yaddaşa əsaslandıqda, daha yaxşı yadda qalır.

İbtidai siniflərdə şagirdlər “a” fonemini öyrənir. Bu fonem bir neçə səsi ifadə edir, həmin səslər şagirdlərin yaddaşında möhkəm qalsın deyə müəllim misallarla onları izah edir:

Samad – **Səməd** Ball – **top**

Name – **ad** What – **nə**

Müəllimin izahatı əsasında şagirdlər “a” foneminin tələffüz qaydalarını öyrənirlər və həmin fonemə sözlərdə rast gəldikdə şagirdlər yaddaşlarına əsasən onları düzgün tələffüz edirlər. Belə iş üsulunu bütün fonemlərə şamil etmək olmur. Bəzi fonem şagird üçün tələffüz zamanı çətinlik törətmir. O səslər üzərində uzun-uzadı izahat aparmaq lazım deyildir.

Səslərin düzgün tələffüz vərdişini şagirdlərə aşılamaq üçün həmin səslər tapşırıqlar vasitəsilə tez-tez təkrar edilməlidir. Bəzi şagirdlər fonetik materialları yaxşı başa düşmədikləri üçün səs və hərfi bir-birindən ayıra bilmirlər. Bunun səbəbi odur ki, müəllimlərin bəziləri səslə hərfin fərqi şagirdlərə izah etmirlər. Belə izahatın çox böyük praktik əhəmiyyəti vardır. İngilis dilinə gəldikdə isə şagirdlər bu məsələni mütləq bilməlidirlər, çünki səslə hərfin fərqi bu dildə özünü daha qabarıq göstərir. Bu ondan irəli gəlir ki, ingilis dilində əksər halda sözlər bir cür yazılır, başqa cür oxunur. Bəzən də belə olur ki, sözlərin tərkibində olan hərflərin çoxu oxunmur. Fight, light, knight, blackboard, children və s. Beş hərfdən ibarət olan fight [**fait**] sözündə dörd səs tələffüz edilir. Belə çətin tələffüzü olan sözlər çalışma daxilində çox təkrar edildikdə onu şagirdlər yaxşı qavrayırlar. Sözlər düzgün tələffüz edilmədikdə sözün leksik mənası dəyişir. Məsələn, bag – back, send – sent, ship – sheep.

Sözlərin vasitəsilə cümlələr düzəlir, şagirdlər cümlələr daxilində olan sözləri düzgün tələffüz etmədikdə onların nitqi aydın olmur, nitqlərini eşidən adam onları başa düşmür. Bu haqda O.İ.Dikuşina yazmışdır ki, şagirdlərin tələffüz zamanı etdikləri cüzi səhvlər sözün mənasına çox mənfi təsir göstərir, məna dəyişir, istənilən tərcümə alınmır [13].

Başqa bir müəllif ingilis dili tələffüzü haqqında yazır: “İngilis dilində şagirdin təmiz danışmasına nail olmaq üçün onun tələffüzünə ilk gündən qayğı ilə yanaşmaq lazımdır, belə olduqda şagird tələffüz vərdişlərini yaxşı mənimsəyir” [16, s.69].

Uzunillik məktəb təcrübəsi və apardığımız müşahidələr göstərmiş ki, şagirdlərə ən əvvəl danışiq səslərini, həmin səslərin artikulyasiya məxrəcini düzgün öyrətdikdə onlar ingilis dilini yaxşı öyrənir və o dildə danışa bilirlər.

Bunun üçün fonetik çalışmalar seçmək və həmin çalışmalarla iş aparmaq lazımdır. Aşağıdakı çalışma növündən istifadə etdikdə yaxşı nəticələr əldə etmək mümkündür.

- 1) Sait səslərin tələffüzü.
- 2) Samit səslərin tələffüzü.
- 3) Sait səsin açıq hecada oxunuşu.
- 4) Sait səsin qapalı hecada oxunuşu.
- 5) Sait hərfbirləşmələrinin oxunuşu.
- 6) Qoşa samitlərin oxunuşu.
- 7) Diftonqların oxunuşu.
- 8) “s” hərfinin iki cür oxunuşu.
- 9) “sk” hərfbirləşməsinin oxunuşu.
- 10) “sh” hərfbirləşməsinin oxunuşu.
- 11) “th” hərfbirləşməsinin oxunuşu.
- 12) “a” hərfinin ÷ hər hansı samitdən qabaq oxunuşu.
- 13) “ch” hərfbirləşməsinin oxunuşu.

14) Mətni köçürün, sait hərflərin altından bir xətt, samit hərflərin altından iki xətt çəkin.

15) Mətni oxuyun, sait hərfin hansı hecada olduğunu deyın.

16) Bir neçə söz yazın, oradakı səslərin sayını deyın.

Sözlər	best	black	tree	seat	flat
Hərflər	4	5	4	4	4
Səslər	4	4	3	3	4

17) Aşağıdakı *children, school, blackboard, chalk, classroom* sözlərini yazın və sait hərflərin altından xətt çəkin.

18) [ei], [ai], [i], [e], [as], [o] səslərini işlədərək bir neçə söz yazın, onları şərti işarələrlə göstərin.

19) Mətni köçürün, “oo”, “ea”, “ee” hərfbirləşmələri olan sözlərin şərti işarələrini göstərin.

20) Sözlərin sonunda “e” hərfi olan bir neçə sözün şərti işarəsini yazın.

21) Mətnə daxil olan sözləri aşağıdakı nümunəyə əsasən yazın.

açıq heca	qapalı heca	şərti açıq heca
skate	sat	table

22) Sözləri sıra ilə düzün, hansı hərfin hansı səsi verdiyini deyin.

[æ, ei, o, a:, e]	net, cat, plate, desk, dog, pot, tie, light, fox, box, dark, park, mark
-------------------	---

23) Verilmiş sözləri şərti işarələrlə yazın.

24) Şərti işarələrlə verilmiş sözləri hərflərlə yazın.

25) Mətni oxuyun və sözlərin tələffüzünə diqqət yetirin.

Bu növ çalışmalar vasitəsilə şagirdlərdə düzgün və möhkəm tələffüz vərdişləri yaratmaq olar. Çalışmalar verilərkən şagirdlərə məlum olan mətnlər, qrammatik və leksik minimum daxilində edildikdə yaxşı nəticə əldə olunur. Bunun üçün müəllim çalışmanın növünü əvvəlcədən özü fikirləşməlidir.

Xarici dilin tədrisində psixoloji məsələlərlə uzun müddət məşğul olan psixoloq prof. B.V.Belyayev xarici dilin tədrisi ilə əlaqədar belə yazır: “Şagirdlərə düzgün şifahi nitq vərdişləri öyrətmək üçün həmin dildə olan qayda-qanunları onlara yaxşı öyrətmək lazımdır. Belə olduqda onlar dili düşünülmüş öyrənərlər” [11, s.56]

İngilis dilinin tələffüzünü Azərbaycan məktəblərində şagirdlərə öyrədərkən, hər bir səsə, intonasiya strukturuna, onların artikulyasiyasına müəllim diqqətlə yanaşmalı və onun şagirdin ana dilində olub-olmamasına fikir verməlidir.

İngilis dili ilə Azərbaycan dilində olan qaydaları müqayisə etdikdə müəllim tədris üçün effektiv metod seçir və səsləri, intonasiyanı yaxşı öyrədir.

Məlumdur ki, dildə olan səslər nitq orqanları vasitəsilə yaranır. Nitq orqanları isə öz növbəsində aktiv və passiv olurlar. Aktiv orqanlara dodaqlar, dil, yumşaq damaq, dilçək, səs telləri daxildir. Bu nitq orqanları səsləri əmələ gətirmək üçün

müəyyən hərəkətlər edirlər. Passiv orqanlara alviollar, sərt damaq, üst dişin üstündəki qabarcıqlar aiddir. Bu nitq üzvləri səsin əmələ gəlməsində müstəqil rol oynayırlar, ancaq aktiv nitq üzvlərinə köməkçi vəzifəsini yerinə yetirirlər.

Yuxarıda adları çəkilən nitq üzvləri Azərbaycan və ingilis səslərinin tələffüzündə iştirak edirlər. Bunların arasında fərq hər dilin özünəməxsus artikulyasiya məxrəcinin olmasıdır.

Nitqdə olan səslər iki yerə bölünür. Sait və samit səslər. Bu səslər arasındakı əsas fərqlər aşağıdakılardan ibarətdir: tələffüz zamanı, ağız boşluğunda heç bir maneəyə rast gəlməyən səslərə sait səslər deyilir. Tələffüz zamanı, ağız boşluğunda müəyyən maneəyə rast gələn səslərə isə samit səslər deyilir.

Azərbaycanlı şagirdlər ingilis dilində olan səslər öyrənərkən ana dilində olan artikulyasiya məxrəcinə müraciət edirlər. Bu zaman onlar yeni öyrəndikləri dilin artikulyasiya məxrəcini müqayisə vasitəsilə aşkar edirlər.

Dillərin artikulyasiya məxrəci ayrı-ayrı olduğu üçün şagirdlər tələffüz zamanı müəyyən səhvlərə yol verirlər:

1. Sözləri bir-biri ilə qarışdırırlar (fonoloji səhv).
2. Səsin tələffüzü ilə əlaqədar olan aksent səhvi (fonetik səhv).

Birinci halda bir səs digəri ilə qarışıq salındıqda sözün mənası dəyişir. Məsələn, *sihp – sheep*.

Müəllim birinci növ səhvin düzəldilməsi üçün, şagirdin ana dilində olan səsle ingilis dilində olan səsin müqayisəli tələffüzünü verməlidir. Səslərin düzgün tələffüz edilməsi işinə müəllim həmin səsi ilk dəfə öyrədərkən ciddi fikir verməlidir.

İkinci halda sözdə olan səsin düzgün tələffüz edilməsi, sözü təhrif etməyə gətirib çıxarır və həmin sözün mənası tamamilə dəyişir: [i:] (u) [a:] (a) [æ] (ə).

İngilis dilində olan alviol [t], [d] səsləri Azərbaycan dilində olan (t, d) samit səsləri ilə qarışdırılır. İngilis dilində olan [r] səsi ilə Azərbaycan dilində olan (r) səsi qarışıq salınır.

Müəllim şagirdlərin səhvini yerindəcə düzəltdikdə və onlara hər iki dildə səslərin tələffüz qaydasını izah etdikdə şagirdlər təkrar səhvə yol vermirlər.

a) *Sait səslərin tədrisi.* İngilis dilində 6 sait hərfin 20 sait səs verməsi səslərin tədrisi işini nisbətən çətinləşdirir. Bir hərfin 4-5 səs verməsini şagirdə izah etmək və ona həmin səslərin nə vaxt, necə oxunmasını öyrətmək müəllimdən ustalıq tələb edir. Bəzən təcrübəli müəllimlər bu işi qarşılıqlı müqayisə yolu ilə aparırlar.

Həmin müəllimlər ingilis dilində olan *take, map* sözlərini Azərbaycan dilində olan (a) səsi ilə müqayisə edirlər. Bunlara aid çalışma düzəldib sinifdə şagirdlərə xorla oxutdururlar. Bəzən də dərslikdə olan səsləri şifahi olaraq ana dili ilə müqayisəli şəkildə tələffüz etdirirlər.

Məlumdur ki, ingilis və Azərbaycan dilində sait səslər ağız boşluğunda dilin vəziyyətindən asılı olaraq açıq və qapalı olurlar. Məsələn, Azərbaycan sait səsləri (i), (e), (a), ingilis sait səsləri [ɪ], [e], [a:].

Dodaqların vəziyyətinə görə saitlər iki yerə bölünürlər. Dodaqlanan və dodaqlanmayan saitlər. Belə bir cədvələ nəzər salmaq.

	Azərbaycan dilində olan sait səslər	İngilis dilində olan sait səslər
Yuxarı	(m), (ü), (u)	[ɪ:], [ɪ], [u:], [u]
Orta	(e), (ı)	[e], [ə:], [ə], [ʌ]
Aşağı	(a), (ə), (o), (ö)	[a:], [æ:], [ɔ:], [ɔ]

Azərbaycan dilində dodaqlanan səslər aşağıdakılardır: (o), (ö), (u), (ü)

İngilis dilində dodaqlanan səslər aşağıdakılardır: [ɔ] [ɔ:] [u] [u:]

İngilis dilində səslərin uzun tələffüzü məsələsi Azərbaycan dilində yoxdur. Buna görə müəllim uzun və qısa oxunan səsləri cüt tələffüz etdirdikdə şagirdlər onları yaxşı mənimsəyirlər. Məsələn, [ɪ] - [i:]; [u] - [u:]; [ɔ] - [ɔ:]; [ə] - [æ]; [ʌ] - [a:].

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində diftonqlar da vardır. Həmin diftonqlar da şagirdin ana dilində olmadığı üçün tədrisdə çətinlik törədir. Ona görə müəllim diftonqları təkrar yolu ilə şagirdlərə öyrədir: [ɪə], [eɪ], [ɛə], [aɪ], [au], [ɔɪ], [ou], [uə].

Təcrübəli ingilis dili müəllimləri yuxarıda göstərdiyimiz diftonqları tədris edərkən, onlara aid çalışmalar sistemi düzəldirlər, həmin çalışmalar vasitəsilə diftonq səslər təkrarlanır və möhkəmlənir.

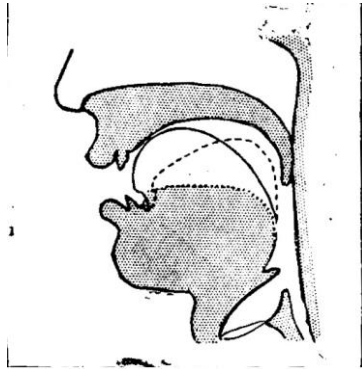
Xarici dil müəlliminin ustalığı ondan ibarətdir ki, fonetikanın tədrisi zamanı hər iki dildə olan səslərin oxşar və oxşar olmayanlarını seçə bilsin və onların cüt müqayisəli tədris işini təşkil etsin.

Azərbaycan dilində elə səslər vardır ki, onlar ingilis dilində olan səslərə tamamilə uyğun gəlir. Belə səslər üçün uzun-uzadı iş aparmaq lazım deyildir.

Şəkil 2

1. Səslər

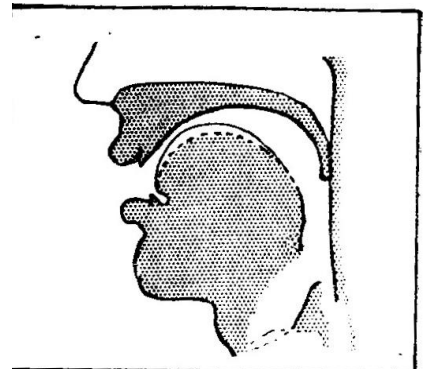
Azərb. (i)

[i]

Şəkil 3

İngilis [i]

[i:]

Bu səslər hər iki dildə bir-birinə o qədər yaxındır ki, onları şagirdlər bir-birindən ayıra bilmirlər. İngilis dilində qısa [i] uzun [i:]-dən tələffüz etibarilə tamamilə fərqlənir. Azərbaycan dilində olan qısa (i) ingilis dilində olan [i] kimi dodaqlanmayan səslərə daxildir. İngilis dilində həmin səs dişlərin əhatəsindən asılı olaraq uzun və qısa ola bilər. Azərbaycan dilində səsin uzunluğu olmadığına görə şagirdlər müəyyən səhvlərə yol verirlər. Daxilində uzun səslər olan sözləri tədris edərkən həmin səsləri qısa səslərlə cüt vermək yaxşı nəticə verir. Məsələn,

<i>it ("o", cansız isimlər üçün)</i>	<i>eat (yemək)</i>
<i>sit (oturmaq)</i>	<i>seat (yer)</i>
<i>fill (doldurmaq)</i>	<i>feel (hiss etmək)</i>
<i>red (qırmızı)</i>	<i>read (oxumaq)</i>

Yuxarıda göstərilən səsləri tədris edərkən onların artikulyasiya məxrəcini şagirdlərə izah etmək lazımdır:

a) İngilis dilində olan [ɪ] səsini tələffüz edərkən alt çənə azacıq irəli dartılır, Azərbaycan dilində olan (i) tələffüz edilərkən bu hadisə baş vermir.

b) Həmin ingilis səsini tələffüz edərkən dodaqlar azacıq dişə doğru dartılır, Azərbaycan dilində (n) səsi tələffüz edilərkən dodaqlar neytral vəziyyətdə olurlar.

c) İngilis dilində [ɪ] [ɪ:] səsini tələffüz edərkən dil nisbətən gərgin vəziyyət alır. Azərbaycan dilində bu hadisə hiss edilmir.

Bu səslər arasında əsaslı fərq hiss olunmur. Hər iki dildə həmin səslər ön səs adlanır və tələffüz zamanı dil nisbətən yuxarı qalxır.

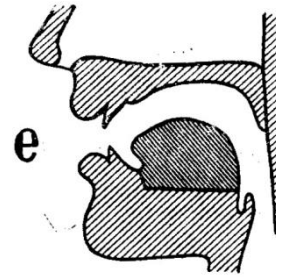
Şəkil 4

2. Səslər

Azərb. (e)

İngilis [e]

İngilis dilində [e] səsi tələffüz zamanı yumşalmır, Azərbaycan dilində həmin səs nisbətən yumşaq tələffüz edilir. Şagirdlərlə elə təkrar çalışmaları aparmaq lazımdır ki, onlar ingilis dilində olan [e] səsini sözdə yumşaq tələffüz etməsinlər.

[e]

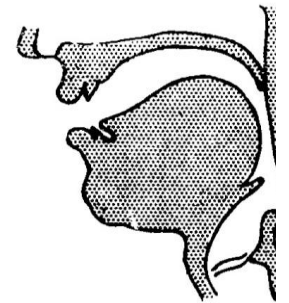
Şəkil 5

3. Səslər

Azərb. (ə)

İngilis [æ]

Azərbaycanlı şagirdlər üçün ingilis dilində olan [æ] səsini tələffüz etmək çox asandır, həmin səs şagirdlərin öz ana dillərində də vardır. Səsin tələffüz qaydaları demək olar ki, hər iki dildə eynidir. İngilis [æ] səsini izah edərkən yalnız onu demək lazımdır ki, bu səs Azərbaycan dilindəki (ə) səspənə nisbətəi daha açıq və gərgin tələffüz edilir.

[æ]

İngilis dilində olan [æ] səsi səslərin təsnifatına görə qısa səslərə daxildir. Bu səs kar samitlərdən əvvəl gəldikdə qısa oxunur.

4. Səslər

Azərb. (ö)

İngilis [ə:]

Tələffüz etibarilə [ə:] səsi Azərbaycan dilində olan səsdən heç fərqlənmir. İngilis dilində olan [ə:] səsi dodaqlanmayan sait səsidir. Azərbaycan dilində (ö) səsi

dodaqlanan səsdır, onu tələffüz edərkən dodaqlar dairəvi vəziyyət alır, həmin səs  n sait səslər sırasına daxildir. İngilis dilindəki [ :] səsi isə qarışıq səslər sırasına daxildir. İngilis dilində [ :] səsi uzun tələffüz edilir: *girl* [g :], *first* [f :st], *shirt* [ʃ :t], *her* [h :].

İngilis dilində olan [ :] səsini tələffüz edərkən nitq orqanları hərəkətsiz olur,  n  aʃađı endirilmir, dilin, dodađın vəziyyəti d yiʃmir. Bu səsi səhvən qısa tələffüz etdikdə [e] səsi alınır.

Həmin səsin düzgün t l ff z n  öyrətmək  c n çoxlu təkrar aparmaq lazımdır.

5. Səslər

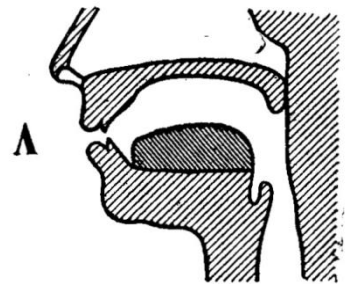
Azərb. (a)

İngilis [a:], [ʌ] **ʃ kil 6**

Azərbaycan dilində olan (a) səsinin ingilis dilində olan [ʌ] səsinə nisbətən oxʃarlıđı olsa da, nitq orqanlarının məxrəcinə görə bir-birindən fərqlənir. İngilis dilində olan [ʌ] səsi qısa tələffüz edilir: Məsələn,

cut [kʌt] *under* [ʌnd ]

nut [nʌt] *umbrellar* [ʌmbrel ]

[a:] [ʌ]

İngilis dilində uzun tələffüz edilən [a:] səsi Azərbaycan dilində yoxdur. Bu səs hərf birl ʃm l rindən əmələ gəlir.

arm [a:m] *dark* [da:k]

park [pa:k] *mark* [ma:k]

Bir fəsildə ingilis dilində olan bütün sait səslər haqqında geniʃ məlumat vermək və onların tədris üsullarını göstərmək mümkün olmadıđı  c n bir ne  s mit səs haqqında da qısa məlumat vermək lazımdır.

Samit səslər. İngilis dilində 24 samit səs vardır. Bu samit səslər Azərbaycan dilində olan samit səslərdən çox az fərqlənir. Ancaq ingilis və Azərbaycan dillərində olan samit səsləri tədris edərkən yenə də aʃađıdakı məsələləri diqqət mərkəzində tuturuq:

a) samit səsin əmələgəlmə yeri;

b) samit səsin əmələ gəlməsində danıʃıq üzvlərinin vəziyyəti;

c) samit səs əmələ gələrkən səs üzvlərinin əlaqəsi.

Hər iki dildə samit səsin əmələ gəlməsi dodaq, dil və qırtlaq vasitəsilə olur. Bu əmələgəlmə məsələsi adətən Azərbaycan dilində də eyni olur.

Samitlər əmələgəlmə yerinə görə hər iki dildə a) partlayışlı, b) partlayışlı novlu, c) novlu olurlar. Partlayışlı samit səslər fəal səs üzvlərinin sıxılması və səsin gözlənilmədən hava vasitəsilə çıxması nəticəsində yaranır. Buna misal ingilis dilində olan **[p]**, **[b]** Azərbaycan dilində olan **[n]**, **[b]** səslərini göstərmək olar.

Partlayışlı novlu səsləri tələffüz edərkən isə burada bir növ əmələ gəlir. Məsələn, **[tʃ]**, **[dʒ]**, **(m)**, **(r)** novlu samit səsləri tələffüz edərkən isə bir növ novdan çıxan kimi hiss olunur. Məsələn, **[s]**, **[z]**, **(s)**, **(z)**.

Samit səslər səsin əmələ gəlməsinə görə səsli və sonor, həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində cingilti və kar olurlar.

1.2. İngilis və Azərbaycan dilində olan oxşar samit səslər və onların tədrisi

Məlumdur ki, ingilis dilində elə səslər vardır ki, onlar eynilə Azərbaycan dilində də var. Belə səsləri tədris etməyin özünün də müəyyən spesifik cəhətləri vardır. Şagirdlərə ingilis dilində olan samit səsləri öyrədərkən bəzən həmin səslərin ana dilində olmasını hiss edib, heç dərəcə əhəmiyyət belə vermirlər. Ancaq müəllim onu yaxşı bilməlidir ki, ingilis dilində olan səsin Azərbaycan dilində olması hələ onun şagird tərəfindən asan qavranılması deyildir.

Biz hər iki dildə olan **[p]**, **[b]**, **[m]**; **(p)**, **(b)**, **(m)** dodaq samit səslərinə nəzər salsaq, bu samitlər bir-birinə oxşamasınız baxmayaraq tələffüz cəhətçə fərqlidirlər. İngilis dilində olan **[p]**, **[b]**, **[m]** dodaq samit səslərini düzgün tələffüz etmək üçün dodağı bir az sıxılmış vəziyyətdə tutmaq və səsi sıxılmış şəkildə tələffüz etmək lazımdır. Bunun üçün də tələffüz zamanı xüsusi partlayış yaranır. Azərbaycan dilində **olan (b), (p), (m)** səslərini tələffüz edərkən isə belə partlayış çox böyük olmur. İngilis dilində olan **[r]** səsi əvvəl bir az yavaş, sonda isə qüvvətli tələffüz olunur. Azərbaycan dilində isə sonda bu səs küclə eşidilir. Müqayisə edək:

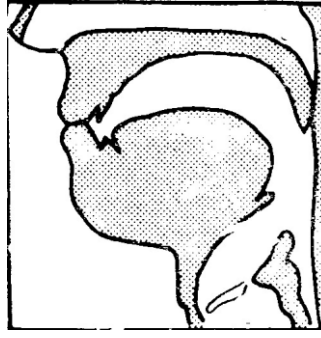
Azərbaycan dilində

(p)

pəncərə – park

pendir – pin

tapmaca – plate

İngilis dilində [r]

papaq – pen

pərdə – lamp

Şagirdlər [m] səsini ingilis dilində tələffüz edərkən öz ana dilində olduğu kimi tələffüz edirlər, yəni sonda səsi tamamilə karlaşdırırlar.

İngilis dilində olan [m] səsini öyrənərkəi şagirdlər [b] səsində buraxdığı səhvləri təkrar edirlər. Bu səhvlər də Azərbaycan dilində olan (b) səsinin sözün sonunda tamamilə karlaşması məsələsindən irəli gəlir.

Şagirdləri başa salmaq lazımdır ki, ingilis dilində olan samit səslər sözün sonunda karlaşmır, əksinə, qüvvətli tələffüz olunurlar. Bu məsələni yaxşı aşılamaq üçün müəllim çalışmalar verməli və həmin səslərn çoxlu təkrar etdirməlidir.

[b]	[p]
<i>Boby</i>	<i>popy</i>
<i>bob</i>	<i>pop</i>
<i>lob</i>	<i>trap</i>
<i>tap</i>	<i>cap</i>
<i>kab</i>	<i>keep</i>

İngilis dilində olan [m] səsini tələffüz edərkən dodaqlar bir-birinə qapanır, səs burun vasitəsilə bayıra çıxır. Ona görə də bu səs burun sonor səsinə aid edilir. Bu səs Azərbaycan dilində olan (m) səsindən öz tələffüzünə görə tamamilə fərqlənir. Onun bu fərqi qısa sait səslərdən əvvəl gəldikdə daha çox h:icc etmək olur. Məsələn, (*map, man, many*).

Azərbaycan dilində olan (m) səsinin səslənməsi sözün sonunda ingilis [m] səsinə nisbətən karlaşır.

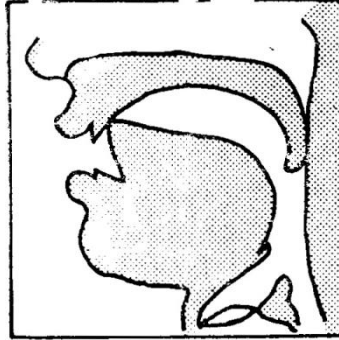
İngilis dilində olan [m] səsinin tədrisi zamanı alt dodağın gərgin vəziyyətdə olmasına fikir vermək lazımdır. Məsələn,

Şəkil 8

Azərbaycan (m)

mən – map

Məsmə – mad

[m]

İngilis [m]

mala – Samad

maraq – same

2. İngilis dilində olan [f], [v] onların Azərbaycan dilində qarşılıqlı (v), (f) ilə uyğun gəlir. Bu səslər dodaq-dil samitləri adlanır. Bunları tələffüz edərkən alt dodaq dişlərə doğru yuxarı qalxır.

İngilis dilində olan kar [f] və cingiltin [v] səsləri Azərbaycan dilində olan (v) və (f) səslərindən qüvvətli tələffüz olunmaları ilə fərqlənirlər. Bu səsləri ingilis dilində tələffüz edərkən dişlər arasında bir növ nov əmələ gəlir. Bu səsləri tələffüz edərkən dişləri bir-birinə çox sıxmaq lazım deyildir. Dişlər bir-birinə belə yaxın saxlandıqda [v], [f] səslərini tələffüz edərkən partlayış əmələ gəlir ki, bu olmamalıdır. Bəzən şagirdlər [v] səsinə sözün sonunda qarşılaşdırırlar. Şagirdlər həmin səsləri düzgün tələffüz etmədikdə sözdə səhvə yol verirlər. Onlar s[zü düzgün demirlər. Məsələn,

Düzgün	Səhv
<i>live [live]</i>	<i>live [lib]</i>
<i>slave [sleiv]</i>	<i>slave [sleib]</i>

Bu səsi düzgün öyrətmək üçün müəllim bir neçə söz verməli və şagirdləri düzgün oxumağa alışdırmalıdır.

3. İngilis dilində alviol adlanan kar [t] və cingiltili [d] səsləri şagirdlər [t] və [d] səslərini nitqdə işlədərkən çox kobud səhvlərə yol verirlər. Bu səhvlər də ondan irəli

gəlir ki, müəllim həmin səsləri öyrədərkən onların tələffüz məxrəcinə yaxşı fikir vermirlər. Bu səslərin ekvivalenti Azərbaycan dilində olan **(t)** və **(d)** səsləridir.

İngilis dilində olan **[t]**, **[d]** səslərini tələffüz edərkən dilin uc hissəsi yuxarı damağa alviollara doğru yuxarı qalxır. Azərbaycan dilində isə həmin səsləri tələffüz etmək üçün dilin uc hissəsi damağa doğru azacıq yuxarı qalxır.

İngilis dilində olan **[t]**, **[d]** səslərini tələffüz edərkən partlayış olur, ancaq partlayışdan sonra dil tez öz vəziyyətinə qayıtmalıdır. Yəni alviollardan aşağı enməlidir. Azərbaycan və ingilis dilində olan bu səslərin tələffüz fərqləri özünü çox açıq büruzə verir. Müqayisə üçün tapşırıq vermək yaxşı olardı.

Şəkil 9

Azərbaycan dili

(t), (d)

top –

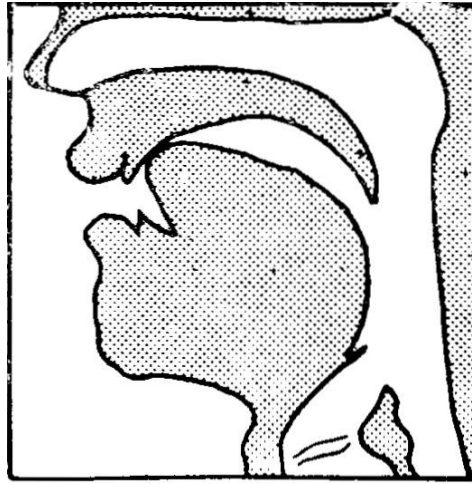
toyuq –

don –

toy –

dələ –

dərin –

[t, d]

İngilis

[t, d]

top

take

tall

toy

dreel

dean

Bəzən şagirdlər öz ana dillərində belə **(t)**, **(d)** səslərini qarışdırır. Düzgün tələffüz etmirlər. Məsələn,

kənd – *kənt*

sənəd – *sənət*

qənd – *qənt*

Aşqabad – *Aşqabat*

İngilis dilində olan **[t]**, **[d]** səslərini sözün sonunda qüvvətli tələffüz etmək lazımdır. Əks halda şagirdlərin nitqin anlaşılıqlı ola bilməz. Məsələn,

[d]

read

red

bed

[t]

pot

lot

belt

Şagirdlərə təmiz şifahi nitq bacarıq və vərdişləri aşılamaq üçün **[d]**, **[t]** səslərini onlara düzgün mənimsətmək lazımdır. Bu səsləri düzgün tələffüz edən şagirdin

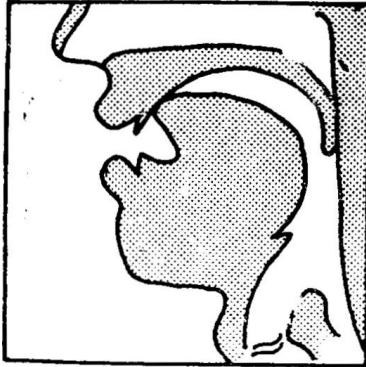
dilinin uc hissəsi yuvaqlara toxunmalı və səsin tələffüzü partlayışlı olmalıdır. Düzgün tələffüz verdişləri yaratmaq üçün belə bir çalışma vermək olar:

take – chage tease – cheese
tap – chap feed – feet
mat – match mad – lat

4. Sonor səslər [n] [l] və onların Azərbaycan dilində qarşılığı hər iki dildə sonor səslər tələffüz zamanı yuvaqların iştirakı ilə meydana gəlir. Azərbaycan dilində (p), (l) səsləri arxa saitlərin əhatəsində olduqda yuvaq, ön saitlərin əhatəsində olduqda isə sonor adlanırlar.

İngilis və Azərbaycan dillərində olan (p), (n) səslərinin tələffüzü zamanı səs burun boşluğu vasitəsilə qalxır, hər iki dildə olan [l] (l) səslərini tələffüz edərkən, dildə bir növ nov əmələ gəlir. İngilis dilində olan [n] səsini tələffüz edərkən ağız açılır. Məsələn,

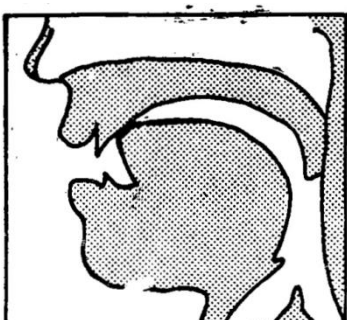
Şəkil 10

Azərbaycan (n)		İngilis [n]
gün –		tent
tütün –		net
mən –		pen
erkən –		man

[n]

İngilis dilində olan [l] səsi Azərbaycan dilində olan qüvvətli [n] və rus dilində olan yumşaq (l) səslərinin arasında durur. Bu səs nə o qədər qüvvətli, nə də o qədər yumşaqdır. İngilis [l] saitindən sonra və sözün sonunda qüvvətli tələffüz edilir.

Şəkil 11

Azərbaycan (l)		İngilis [l]
ol –		ball
oldu –		bell
bal –		full
val –		pull

Azərbaycan dilində (l) səsi sözün sonunda daha çox işlənir. İngilis dilində isə bu səs sözün hər yerində təsadüf edilir və qüvvətli oxunur. Aşağıdakı çalışma növünü verək: *learn, leg, list, lead, lad, lamp, large, land, long, leader.*

5. İngilis dilində olan dilönu [s], [z] səsləri və onların Azərbaycan dilində qarşılığı.

Dilönu [s] və [z] səsləri Azərbaycan dilində olan (s), (z) səslərindən tələffüz etibarilə tamamilə fərqlənirlər. Azərbaycan dilində bu səslər tələffüz edilərkən dilin uc hissəsi alt damağa tərəf yaxınlaşır, ingilis dilində isə hava dərslərin arasından çıxır, ona görə bu səsləri düzgün tələffüz etmək üçün dil geri dartılmalı və dilin uc hissəsi dişdən uzaq olmalıdır. Belə bir tapşırıq verək.

Şəkil 12

Azərbaycan (s)

səhər

sol

dəstə

sərt

kəsmək

Azərbaycan (z)

zor

zərif

həzz

tez

saz

[s]

İngilis [s]

desk

sent

sat

kiss

miss

İngilis [z]

pens

zoo

sees

has

reads

6. İngilis dilində olan [s] [z] səsləri və onların Azərbaycan dilində qarşılığı hər iki dildə olan [s] [z] (ş) (j) səsləri dilönu samit səslər adlanırlar. Onlar eyni şəkildə artikulyasiya edilmirlər. İngilis dilində olan kar və cingiltili [s] [z] səslərini tələffüz

edərkən dodaqlar dairəvi şəkil alır, əksinə, Azərbaycan dilində həmin səslərin qarşılığı olan (**ş**), (**j**) tələffüz edilərkən dodaqlar neytral olur.

Şagirdlərə ingilis dilində olan [**s**] [**ʒ**] səslərini öyrədərkən hər iki dildə müqayisəli misallar vermək yaxşı nəticə verir:

İngilis	Azərbaycan	İngilis	Azərbaycan
[ʃɪp]	şir	[ʒeɪn]	Jenya
[ʃə:t]	şəkər	[ʒækɪt]	jaket
[ʃʌt]	şam	[rɪʒɪ:m]	rejim
[ʃʊt]	şad	[ʒɪ:n]	jin

7. İngilis dilində olan [**tʃ**] və onun Azərbaycan dilində qarşılığı.

Dilönü [**tʃ**] və Azərbaycan dilində olan (**r**) hər ikisi kar affrikat hesab olunur. İngilis dilində olan **ş** iki elementdən [**t**] [**s**] ibarətdir. Bu elementlər bir-biri ilə mexaniki olaraq birləşirlər. Tələffüz zamanı isə bunlar birlikdə oxunurlar. Məsələn,

bench [benʃ]

chick [tʃɪk]

branch [bra:nʃ]

Azərbaycan dilində olan (**ç**) səsi ingilis dilində nisbətən çox qüvvətli tələffüz edilir. Dilin orta hissəsi sərt damaqdan aralı olur.

8. İngilis dilində olan (**k**) və (**g**) səsləri Azərbaycan dilində olan (**k**), (**q**) səslərinə öz artikulyasiya yerinə görə nisbətən uyğun gəlir. İngilis dilində [**k**] kar, [**s**] isə cingiltili səslərdir. Bu səslər ingilis dilində dilarxası, Azərbaycan dilində isə dilortası səslər adlanırlar.

İngilis dilində olan [**k**] səsinə şagird tələffüz edərkən, böyük enerji sərf edir. [**g**] səsi isə ingilis dilində olan başqa cingiltili səslər kimi sözün sonunda karlaşmır. Məsələn,

Şəkil 13

Azərbaycan (k)

kid

İngilis [g]

good

kite
kill
take

glad
go
girl

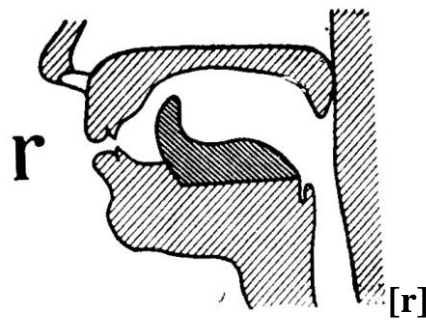
Tədris zamanı müəllim ingilis və Azərbaycan dillərində olan [k] [g] səslərinin biri-birindən fərqli olduğunu şagirdlərə aydın başa salmalıdır. Onlar bilməlidir ki, Azərbaycan dilində olan (k), (q) səsləri yumşaq tələffüz edilir və özündən sonra həmişə sait səs gəlir. Məsələn,

(k)	(q)
<i>Kağız</i>	<i>Qadir</i>
<i>Kamança</i>	<i>qəribə</i>
<i>kəmə</i>	<i>qədəm</i>
<i>kənd</i>	<i>qiraət</i>

İngilis dilində [i:] [i] [e] səslərinin qarşısında [k] [g] səsləri yumşalmır. Müəllim tədris zamanı çalışmalıdır ki, şagirdlər həmin səsləri tələffüz zamanı yumşaltmasınlar. Bunun üçün şagirdlər dilin arxa hissəsini yumşaq damağa birləşdirməlidirlər. Dilin ortasını sərt damağa yaxınlaşdırdıqda isə səs düzgün tələffüz edilmir.

9. İngilis dilində olan [r] və onun Azərbaycan dilindəki (r) qarşılığı.

Şəkil 14

Azərbaycan dilində olan titrəyişin (r) səsini tələffüz edərkən dilin uç hissəsi titrəyərək qatlanmış şəkildə alviollara tərəf yuxarı qalxır. Bu səs sözün ortasında bir dəfə, sonunda isə iki dəfə titrəyir. Məsələn, *narlı-nar*.

İngilis dilində olan novlu [r] samit səsini tələffüz edərkən, dilin uc hissəsi alviolların arxasına tərəf qalxır. Bu səs Azərbaycan dilində olan səsdən əsaslı surətdə

fərqlənir. İngilis dilində olan (**r**) səsinn tələffüz edərkən dil arxaya sarı dartılır və gərgin vəziyyət alır, dil damaqlara toxunmur. İngilis dilində olan [**r**] səsini Azərbaycanlı şagirdlərə öyrədərkən müəllim iki dil arasında olan fərqi şagirdlərə izah etməlidir. Məsələn,

tree	drop	free
tram	drum	frame
try	dry	frost

10. İngilis dilində olan [**y**] və onun Azərbaycan dilindəki (**y**) ilə qarşılığı.

Hər iki dildə (**y**) səsini tələffüz edərkən nitq orqanları bir-birinə yaxınlaşır. Tələffüz zamanı nov o qədər geniş olmalıdır ki, orada başqa səs-küy alınmasın. Hər iki dildə bu səs novlu səs adlanır və onun qüvvətli tələffüzü hiss olunur. İngilis dilində [**y**] sözün əvvəlində saiddən qabaq oxunur. Azərbaycan dilində isə həmin səsə bütün vəziyyətlərdə rast gəlmək olar. Məsələn,

İngilis	Azərbaycan
yellow	yeni
yes	neyi
yet	yer
yard	Səriyyə

11. İngilis dilində olan [**h**] səsi və onun Azərbaycan dilindəki (**h**) ilə qarşılıqlı müqayisəsi.

Hər iki dildə (**h**) səsi, demək olar ki, eynp tələffüz edilir. Elə buna görə də azərbaycanlı şagirdlər ingilis dilində olan [**h**] səsini çox asanlıqla öyrənirlər. Azərbaycan dilində olan (**h**) səsini şagirdlər tələffüz edərkən səs telləri bir-birinə yaxınlaşıb titrəmirlər, hava ağız boşluğundan manneəsiz çıxır. Dilin arxa hissəsi azacıq geri dartılır. Səs telləri tələffüz zamanı titrəmədiyp üçün (**h**) səs kar samit səs adlanır. İngilis dilində olan [**h**] səsini tələffüz edərkən ağız çox geniş açılır, bu zaman azacıq nəfəs alınmalı olur.

İngilis dilində olan [**h**] səsi, adətən, sait qarşısında yazılır. Bu səs sürətli danışiq zamanı bəzən düşür. Rus dilində (**h**) səsi olmadığı üçün şagirdlər onu (**x**) kimi

tələffüz edirlər. Buna görə rus uşaqları ingilis [h] səsini çox çətin öyrənirlər. İngilis dilində olan [h] səsini öyrətmək üçün belə çalışma aparmaq lazımdır. Məsələn,

he his help hand hay
heel him heet happy honey

Azərbaycan dilində olan (h) səsi ilə ingilis dilində olan [h] səsi arasında bir o qədər fərq olmadığı üçün Azərbaycan dilində misal göstərməyi məqsədəuyğun hesab etmirik.

b) İngilis dilində olub Azərbaycan dilində olmayan samit səslər və onların tədrisi.

Məlumdur ki, hind-avropa dil qrupuna mənsub olan ingilis dilinin bütün samit səsləri ilə Azərbaycan dilinin samit səsləri eyni ola bilməz. İngilis dilinin tədrisində, şifahi nitq bacarıq və vərdişlərinin yaradılması işində qarşıya çıxan ən başlıca çətinliklərdən biri də elə buradan meydana çıxır.

Azərbaycanlı şagirdlər ingilis dilində olan dişlə burun samit səslərini tələffüz etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu samit səsləri düzgün aşılamaq üçün müəllim çoxlu təmirinlər verməli və həmin səsləri təkrar etdirməlidir.

1. İngilis dilində olan [ŋ] burun samit səsi və onun öyrədilməsi.

Azərbaycan dilində [ŋ] səsi yoxdur, ancaq bu səsə nisbətən uyğun gələn (n) səsi vardır. İngilis [ŋ] səsi artnkulyasiyasına görə Azərbaycan (n) səsindən tamamilə fərqlənir.

İngilis dilində [ŋ] səsini düzgün tələffüz etmək üçün, dilin arxa hissəs yumşaq damağa doğru qalxır. Səs burun vasitəsilə tələffüz edilir. Bu səsi bəzən də dil arxası sonor səs adlandırırlar.

İngilis dilində olan [ŋ] səsini şagirdlərə öyrədərkən aşağıdakı iş növündən istifadə etmək yaxşı iəticə verir. Burada müqayisə üsulundan istifadə olunur.

[ŋŋŋŋŋ – nnnnn – ŋŋŋŋŋ – nnnnn]

[nnnnn – ŋŋŋŋŋ – nnnnn]

Şəkil 15

Azərbaycan

İngilis

Nina	strong
nar	stronger
nanə	long
nənə	longer

İngilis dilində bu səs həmişə sözün sonunda tələffüz edilir. Nadir hallarda sifət şəkilçiləri əlavə olduqda sözün ortasına düşürlər. Məsələn, *strong – stronger, long – longer*

Azərbaycan dilində isə (**n**) səsi sözdə istənilən yerdə ola bilər: Məsələn, *Nadir, Sənəm, Vətən*

Yuxarıda verilən misallardan bir daha aydın olur ki, Azərbaycan dilində olan (**n**) səsi ingilis dilində olan [**ŋ**] səmindən tələffüz etibarilə əsaslı dərəcədə fərqlənir. Buna görə də ingilis dilində olan [**ŋ**] səsinə çalşmalar vasitəsilə təkrar etdirmək lazımdır.

İngilis dilində olan və [**g**] səsləri Azərbaycan dilində olan (**k**), (**q**) səslərinə öz artikulyasiya yerinə görə nisbətən uyğun gəlir. İngilis dilində [**k**] kar, [**g**] isə cingiltili səslərdir. Bu səslər ingilis dilində dilarxası, Azərbaycan dilində isə dilortası səslərdir.

Azərbaycan dilinin fonetik sistemində diş samiti adlanan [**θ**], [**ð**] səsləri yoxdur. Buna görə də azərbaycanlı şagirdlər ingilis dilində olan [**θ**], [**ð**] səslərini tələffüz edərkən çətinlik çəkirlər. Onlar bu səsləri öz ana dillərində olan (**s**) və (**z**) səsi kimi tələffüz edirlər.

Müəllim ingilis dilində olan [**θ**], [**ð**] səslərini öyrədərkən şagirdlərə həmin səslərin artikulyasiya yerini düzgün başa salmalıdır. O izah etməlidir ki, həmin səsləri düzgün tələffüz etmək üçün dilin uç hissəsi astaca dişlərin arasına qoyulmalı və əmələ gələn nov vasitəsilə səs çölə çıxmalıdır. Bu samitlər tələffüz edilərkən fisiltılı səslər əmələ gəlir. Bu səslər çətin tələffüz olduqlarına görə həmin səslər üzərində müəllim çoxlu təkrar aparmalıdır. Bu zaman müqayisədən də istifadə etmək yaxşı nəticə verir.

[s]	[θ]	[z]	[ð]
<i>still</i>	<i>theatre</i>	<i>rose</i>	<i>this</i>

<i>sin</i>	<i>thin</i>	<i>lasy</i>	<i>these</i>
<i>sing</i>	<i>thank</i>	<i>close</i>	<i>clothe</i>
<i>silly</i>	<i>thime</i>	<i>size</i>	<i>brother</i>
<i>set</i>	<i>theme</i>	<i>baze</i>	<i>father</i>

Bəzən azərbaycanlı şagirdlər [θ] səsini [t], [ð] səsini isə [d] ilə əvəz edirlər. Belə səhvə yol vermək olmaz. Müəllim müqayisəni elə aparmalıdır ki, həmin səslərə oxşar səsləri şagirdlər görsünlər. Məsələn,

[t]	[θ]	[t]	[ð]
<i>till</i>	<i>thill</i>	<i>day</i>	<i>they</i>
<i>top</i>	<i>thorm</i>	<i>dray</i>	<i>these</i>
<i>lought</i>	<i>thought</i>	<i>dare</i>	<i>there</i>
<i>boat</i>	<i>both</i>	<i>bade</i>	<i>bath</i>
<i>foot</i>	<i>tooth</i>	<i>date</i>	<i>either</i>

Azərbaycanlı şagirdlər ingilis dilində olan [w] səsini də çox çətin qavrayırlar. Bu sonor səsi tələffüz edərkən dodaqlar danrəvi vəziyyət almalıdır. Bunu isə şagirdlərə ilk vaxtlar çətin öyrətmək olur. Onlar həmin səsi (uə) deyə tələffüz edirlər. Belə səhvdən tez qaçmaq üçün dodaqlarda nov əmələ gətirmək və səsi çox tez tələffüz etmək lazımdır. Adətən, ingilis dilində [w] səsinə sözün əvvəlində çox rast gəlirik. Məsələn, *what, when, where, west*. Bu səsi düzgün öyrətmək üçün ingilis dilində olan [v] səsi ilə müqayisəli vermək lazımdır. Məsələn,

[v]	[w]
very	went
vest	warm
vent	west
vain	which

Fonetik materialları göstərdiyimiz bu həcmdə şagirdlərə öyrətmiş olsaq, onlar dilin tələffüz qaydalarına çox asanlıqla yiyələnər və çətinlik çəkmədən şifahi nitqdə danışa bilərlər.

II FƏSİL

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ƏYANI VƏSAİT VƏ TEXNİKİ VASİTƏLƏRİN ROLU

2.1. İngilis dilinin tədrisində istifadə olunan əyani vəsaitlər

Tədris işində əyaniliyin əhəmiyyəti haqqında görkəmli metodistlər və psixoloqlar dəyərli fikirlər söyləmişlər. Biz bu ideyaları təkrar etmək fikrində deyilik. Başqa fənlərdə olduğu kimi ingilis dilinin tədrisində də əyanilikdən yeri gəldikcə istifadə etmək lazımdır. Metodist A.A.Leontyev yazır: “Xarici dili intensiv öyrətmək işində əyani vəsaitlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir müəllim bu vəsaitin köməyindən istifadə etsə, onun dərsi maraqlı keçər və şagirdlər dili yaxşı öyrənərlər” [14, s.100].

Görkəmli psixoloq B.V.Belyayev xarici dil tədrisinin psixologiyası ilə uzun müddət məşğul olmuşdur. O, xarici dil tədrisində əyanilik məsələsinə üstünlük verərək yazır: “Xarici dil tədrisini maraqlı edən əyanilikdən istifadə etmək özü də xüsusi məharət tələb edir. Əyaniliyi lazım olan zaman sinfə gətirmək vacibdir. Hər yerdə, hər zaman əyanilikdən istifadə etmək dərəcə mənfi təsir göstərə bilər” [11, s.123].

Son zamanlar xarici dil tədrisində əyani vəsaitlərdən istifadə məsələsinə diqqət daha da artmışdır. Bu sahədə metodistlər iki qrupa bölünür. Bir qrup əyanilin yalnız tədrisin aşağı mərhələsində, digər qrup isə bütün tədris müddətində əyanilikdən istifadə olunmasını tələb edir.

Birinci qrup əyaniliyi əsasən V-VI sinifdə tamalamağı sübut etmək üçün əlifba dövrünü götürür, ikinci qrup isə dilin bütün aspektləri üzrə əyani vəsait olmasını müvafiq hesab edirlər.

Biz bilirik ki, uşaq psixologiyası əyanilik tələb edir. Belə olduğu halda, ondan nə üçün V-VI sinifdə istifadə edilsin? Yuxarı siniflərdə qrammatik materialı əyani vermək daha yaxşı nəticə verir. İngilis dilində olan zaman formaları şagirdlərə anlama prosesində çətinlik törədir. Bir zaman forması öz quruluşu etibarı ilə digərinə

oxşayır. Buna görə də əyani izahat, zaman formaları arasında olan fərqi şagirdə dəqiq başa salmaqla müəllimin işini asanlaşdırır.

Məktəbdə aparılan müşahidələr, təhlil edilən dərslər özü bir daha sübut edir ki, ingilis dilinin tədrisinin bütün illərində (V-XI siniflər) əyanilikdən səmərəli istifadə etmək yaxşı nəticə verir.

Müəllim əyanilikdən istifadə edərkən onun məqsədi aydın olmalıdır. Verilən material əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır. Əgər əyanilik səs bəhsinə aiddirsə, müəllim öyrədiləcək səs şerti işarəsini əvvəldən kağız üzərində çəkdirir və səsin əmələ gəlmə vəziyyətini həmin çəkilən şəkildə göstərir. Beləliklə, həmin səsə aid bir neçə nümunə verir. Əyanilik qrammatik materiala aiddirsə, həmin materiala dair cümlə yazır, leksik materiala aiddirsə, həmin leksik vahidin ifadə etdiyi sözün şəklini çəkib göstərir. Müəllim əyani vəsaiti şagirdlərin köməyi ilə də düzəldə bilər. Bu, şagirdlərin ingilis dili dərsinə marağını bir daha artırır.

İngilis dili dərslərində yeniləyin aşağıdakı növlərindən istifadə edilir:

- a) divar əyani vəsaitləri;
- b) stolüstü əyani vəsaitlər;
- c) ekran əyani vəsaitlər.

a) Divar əyani vəsaitləri – əsasən, cədvəllərdən və sujetli şəkillərdən ibarət olur. Məktəb təcrübəsində geniş yayılan cədvəl əyaniliyi yaxşı nəticə verir. Müəllim hər hansı bir qaydanı izah edərkən o qaydaya əsasən cədvəl tərtib edir və əyani olaraq şagirdlərə göstərir. Şagirdlər belə cədvəl əsasında izah olunan materialları görmə yaddaşı əsasında yaxşı mənimsəyirlər. Məsələn, belə bir nümunə verək: V sinifdə ingilis dilində olan to be feilini müəllim əyani izah edir.

Cədvəl 1

Əvəzlik	Feil	İsim
I	am	a pioneer
He (she)	is	a schoolboy (girl)
You	are	pioneers
We	are	workers

They	are	pupils
------	-----	--------

Verilən feilin keçmiş zamanı da VI sinifdə əyaniliklə izah edildikdə şagirdlər onu yaxşı başa düşürlər. Onlar bu zaman müqayisə aparır, nəticə çıxarır və beləliklə, dərsi yaxşı mənimsəyirlər.

Cədvəl 2

Əvəzlik	Feil	İsim
I	was	a pioneer
He (she)	was	a schoolboy (girl)
You	were	pioneers
We	were	workers
They	were	pupils

Göstərilən nümunəyə əsasən müəllim sinifdə keçdiyi materiala əyani vəsait düzəldə bilər. Məsələn, “can” və “must” feilləri ilə düzəldilən əyani vəsait:

I can read English.

I must learn Russian.

She can play tennis.

We can write a letter.

They must go to the opera.

Bu feillərdən sual və inkar cümlələrin düzəldilməsinə aid əyani vəsait tərtib etmək olar:

Can I read English?

Must I learn Russian?

Can she play tennis?

Can we write a letter?

Must they go to the opera?

I cannot read English.

I must not learn Russian.

She cannot play tennis.

We cannot write a letter.

They must not go to the opera.

İngilis dilində “must” feili vasitəsi ilə şagirdlər bir neçə cümlə düzəldib şifahi danışa bilirlər.

I		read a book.
He		play football.
She	MUST	write a letter.
We		give me the book.
They		sing a song.

Burada bir model əsasında bir neçə sözün təkrar edildiyi şagirdin gözü önündə olur. Bu cümlələrin sayını özləri də artırmağa bilirlər.

Müəllim “must” feilini əyani cədvəl əsasında izah edərkən başa salmalıdır ki, bu feil şəxslər üzrə dəyişmir, ondan sonra gələn feil heç bir şəkilçi qəbul etmir. Belə əyani cədvəllər dərslərin keyfiyyətini artırmaqla bərabər şagirdlərin anlama bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirir. Verilən nümunələrə oxşar misallar yazmaq üçün şagirdlərə həmin dərslərdə çalışma verib onları işlətmək lazımdır. Bu çalışmalar onları düşünməyə, nəticə çıxarmağa vadar edəcəkdir. Qabaqcıl xarici dil müəllimləri əyani cədvəl əsasında şagirdlərə çalışmalar verirlər. Aşağı siniflərdə şagirdlər şəkillər üzrə əyani vəsaitlərlə çox maraqlanırlar. Onlar şəklə baxıb, həta cümlə qurmağı sevir. belə bir şəkil verilir:

Oğlan şəkli----- I see-----bir neçə adam

Qız şəkli-----adam ----- pişik şəkli

Bu şəkil üzrə şagirdlər əvəzlilikləri təkrar edirlər və bir neçə cümlə düzəldib deyirlər:

I see him.

I see her.

I see them

I see it.

Göründüyü kimi şagirdlər bir neçə cümlə düzəldə bilirlər. Onlara belə konstruksiya (I see---) vasitəsi ilə bildikləri leksik materiala əsasən istənilən qədər cümlə düzəldirmək olar. Bu bir tərəfdən şifahi nitqin inkişafına kömək edir, digər tərəfdən isə onların keçmiş olduqları leksik və qrammatik materialları təkrarlanır.

Keçilən qrammatik materiallar əsasən müəyyən modellər seçib aşağıdakı əyani vəsaitləri düzəltməyi məsləhət bilirik:

1)

I → see	a bag	a cap	a lamp
	a pen	a hat	a match
	a dog	a cat	a kid
	a desk	a shirt	a boy

2)

Take a	pen book map dress copy-book	please
--------	--	--------

3)

Take a	pen book map dress copy-book	please
--------	--	--------

4)

I like	milk apple meat tea butter	
--------	--	--

5)

I like good	books pens pencils boys toys	dresses dogs cats ties bags
-------------	--	---

6)

I need	four (5)_____	
	three (4)_____	
	six (10)_____	
	nine (3)_____	

7)

Do you	eat	a song?
	read	a boy?
	see	a book?
	play	in the park?
	go	football?

Məlum olduğu kimi, V siniflər hərfləri keçərkən onlar kəsmə əlifbadan geniş istifadə edirlər. Bu əlifbanıl yaxşı öyrətmək məqsədi ilə biz əlifba kassası deyilən bir orijinal kassa düzəltmişik. Bu kassada bütün hərflər yerləşir, şagird ona lazım olan hərfin düyməsini basn kimi həmin hərf qabağa gəlir və hərfə aid qayda və bir neçə söz yazılmış lövhə görünür. Şagird həmin lövhəni öz partası üzərinə qoyur və verilən qaydanı, sözləri təkrar edir.

b) Ekran əyaniliyi – əsasən, diafilm, diapozitiv və epilentlər vasitəsi ilə aparılır. Ekrandə görünən əksə divar əyaniliyi deyilir.

2.2.Təlimin texniki vasitələri və onların xarici dili intensiv öyrətməkdə rolu

Artıq qeyd etdiyimiz kimi orta məktəbdə xarici dillərin tədrisi praktik əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələ şagirdləri şifahi danışmağa alışdırmağı müəllimin qarşısında bir məqsəd kimi qoyur.

Biz bu bölmədə həmin məslənin konkret misallarla izahına çalışacağıq. Hər bir iş onun keyfiyyəti və nəticəsi ilə ölçülür. Şagidlərin dil bilmələri də onların danışığı və danışanın itqini başa düşmələri ilə ölçülür. Xarici dilin öyrədilməsində, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsində ağılagəlməz dərəcədə köməklik göstəən təlim texniki vasitələrindən hər bir müəllim istifadə etməlidir.

Apadığımız müşahidələr göstərir ki, respublikanın məktəblərində təlimin texniki vasitələrindən istifadə edən ingilis dili müəllimlərimiz çoxdur. Təlimin texniki vasitələri ilə uzun müddət məşğul olmuş alim İ.A.Qruzinskaya yazır: “Müəllim əməyini yüngülləşdirən, şagirdlərin drək etməsini asanlaşdıran təlimin texniki vasitələri xarici dil dərslərini də öz gözəlliyi ilə bəzəyir və maraqlı edir. Bu vasitələrdən indi istifadə etməyən müəllimin dərsi çox sönük və maraqsız keçər” [12, s.56].

Dərsə intensivlik gətirən, onu dərketmə üçün asanlaşdıran belə vasitələrdən istifadə etmək hamı üçün vacibdir. Müəllimlərdən bəziləri belə fikir irəli sürürlər ki, guya təlimin texniki vasitələri müəllimin işini məhdudlaşdırır, onlara tədris işində məcəlilik törədir. Bu fikirlə razılaşımaq olmaz. Əksinə, təlimin texniki vasitələri müəllimin, necə deyərləe, əl-qolunu açır, onun işinin diapozonunu genişləndirir, əməyini nisbətən yüngülləşdirir.

Təlimin texniki vasitələri ilə məşğul olan A.S.Lurye bu vasitələrin işinə qiymət verərək yazır: “Müəllim hər bir vasitə ilə çalışır ki, şagirdlərin dərse marağı artsın. Onun təlimin texniki vasitəsi ilə apardığı iş özü şagirdi maraqlandırır. Şagird çalışır ki, aparatlarla özü sərbəst rəftar etsin və onun ecazkar qüvvəsini başa düşsün” [15, s.45].

Şagirdlər texniki vasitələrlə maraqlanırlar, onlar həmin vasitələri özləri işlətmək istəyirlər. İndi orta məktəbdə oxuyan şagirdlərin çoxu maqnitofonla rəftar etməyi, onu işlətməyi bilirlər. Belə olduqda müəllim nə üçün bu aparatdan sinifdə istifadə etməsin? Şagird maqnitofon vasitəsi ilə dərsi eşitdikdə, öz səsini yazıb təkrar onu dinlədikdə dərslər daha maraqlı olur. Orta məktəblərdə xarici dil dərslərində aşağıdakı texniki vasitələrdən geniş istifadə edilir:

1. Maqnitofon
2. Linqofon
3. Televizor
4. Radio

Maqnitofon – ingilis dilinin tədrisi işində böyük əhəmiyyəti olan müasir aparatlardan biri hesab edilir. Bu aparat şifahi nitin inkişafında əvəzəlməz

əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də belə bir aparatdan istifadə etmək hər bir ingilis dili müəlliminin təxirəsalınmaz vəzifəsi olmalıdır. Dilin düzgün tələffüz vərdişlərini yaratmaq üçün bu aparatın köməyindən V sinfin ilk dərslərindən başlayaraq istifadə etmək lazımdır. Maqnitofon şagirdlərin dərketmələrini asanlaşdırmaqla bərabər, dərsi intensivləşdirir. Şagirdlər maqnitofon vasitəsi ilə dərsi yaxşı anlayır və ona maraqla qulaq asırlar.

Müəllim keçilən dil materiallarını maqnitofonun köməyi ilə təkrar etdikdə şagirdlər həmin materialı gec unudurlar. Onlar hər bir səsi və sözü düzgün tələffüz etməyə çalışırlar.

Qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsi aparılan müşahidələr göstərir ki, maqnitofonla keçilən dərslər daha maraqlı olur. V sinfin ilk dərslərindən belə maqnitofonun köməyindən istifadə etmək olar. Bunun üçün müəllim özü xüsusi hazırlıq işi aparmalıdır. Maqnitofon vasitəsi ilə keçilən dərslərin materialı əvvəldən müəllim tərəfindən planlaşdırılmalıdır. Bu material elə seçilməlidir ki, sinfin bütün xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirə bilsin. Əvvəlcədən planlaşdırılan materialın öyrədilməsi daha asan və səmərəli olur. Məsələn, V sinifdə müəllim bir neçə hərf öyrətməlidir. Bu hərflərin verdiyi səsləri maqnitofon vasitəsi ilə şagirdlərə tələffüz etdikdə, onlar səsləri daha yaxşı öyrənirlər. Bundan əlavə, şagirdlər dərslə belə başladıqda onların marağı daha da artır, özlərini maqnitofonda tələffüz edən diktora bənzətməyə çalışırlar. Yaxşı olar ki, müəllim şagirdlərin səsinə ilk dərstdən başlayaraq maqnitofon lentinə yazdırsın və səsləndirsin. Bu, dərslərin daha maraqlı olmasına səbəb olur.

Dərslərin hər bir mərhələsində maqnitofondan istifadə etmək olar. Müəllim şifahi nitqi inkişaf etdirmək istəyirsə, onda maqnitofonla müəyyən dialoq və monoloqlar səsləndirməlidir. Ümumiyyətlə, maqnitofon dilin bütün aspektləri üçün istifadə edildiyi kimi bütün mərhələlərində də istifadəyə yararlıdır. Dərslərin səmərəli etmək istəyən hər bir ingilis dili müəllimi maqnitofon üçün çalışma və tapşırıqlar seçir və yaxud tərtib edir. Belə iş onun dərslərinə daha maraqlı və keyfiyyətli edir.

Tərtib edilən və yaxud seçilən maqnitofon çalışmaları didaktikanın prinsiplərinə vaba verməlidir. Didaktikanın prinsipləri gözlənilmədən verilən maqnitofon çalışması dərslərinə maraqsız edir. Şagirdlərin bilik və yaş xüsusiyyətləri maqnitofon çalışmalarının

seçilməsində və tərtib edilməsində xüsusi tol oynayır. Bu məsələ həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır. Verilən çalışmada naməlum dil materialı azlıq təşkil etməlidir. Belə olmaqdıqda şagirdlər maqnitofon vasitəsi ilə verilən materialları çətin qavrayır və onu şifahi nitqə istifadə edə bilmirlər. Ona görə də maqnitofondan təsadüfi halda istifadə etmək olmaz. Şagird “My family” mövzusunda bir mətni VI sinifdə maqnitofon vasitəsi ilə eşidir:

MY FAMILY

My family is not very large. I have a father, a mother, two sisters and a brother. My father is a worker and my mother is a teacher. My mother works at school. My sister is a student. My brother is a schoolboy. He is in the seventh form. We live in a village. We have a very nice garden. After school I and my brother work in the garden. Our family is very happy.

Belə bir mətni maqnitofon lentinə yazdırdıqda şagirdlərin köməyindən istifadə etmək lazımdır. Yazıçı tələffüzü olan şagirdlərin iştirakı ilə mətnlər lentə yazıldıqda bu, şagirdləri həvəsləndirir, onlar da maqnitofon lentinə yazılmaq arzusunda olurlar və öz tələffüzlərini yaxşılaşdırmağa çalışırlar.

Maqnitofon şagirdlərin nitq fəaliyyətini intensivləşdirən, onların gözəl və səlis danışmalarına şərait yaradan bir aparatdır.

Hər bir sinfin materialına əsasən maqnitofon çalışması tərtib etmək yaxşı nəticə verir. Maqnitofon vasitəsi ilə şifahi nitqin düzgün inkişafında diktörün rolu böyükdür. Dil materiallarını şagirdlər düzgün çatdırmaq üçün onları diktör özü verilən qaydalar əsasən düzgün tələffüz etməlidir. Adətən orta məktəb ingilis dili müəllimləri özləri lentə materialı öz səsləri ilə yazırlar, sonra maqnitofon vasitəsi ilə səsləndirirlər. Bu, həmişə yaxşı nəticə vermir, belə ki, müəllimlərin bəzilərinin səsi aparata uyğun olmur və yaxud onların özlərinin tələffüzləri qüsurlu olur. Ona görə də yuxarı sinif şagirdlərinin yaxşı tələffüzü olanlarından səs yazısı üçün istifadə etmək lazımdır.

Yuxarı sinif şagirdlərinin səslərinin maqnitofon lentinə yazılması aşağı sinif şagirdlərinə də müsbət təsir göstərir. Onlar da yuxarı sinifdə olarkən belə səs yazısında iştirak edəcəklərinin düşünərək yaxşı oxumağa çalışırlar.

Maqnitofon lentinə, şagirdlərin ideya-siyasi tərbiyəsi ilə əlaqədar olan maraqlı mətnlərin yazılması da yaxşı təsir göstərir. Burada beynəlmiləl tərbiyə, xalqlar dostluğu məsələ nəzərə alınmalıdır. Şagirdlər dilini öyrəndikləri ölkənin tarixi və inqilabi keçmişini diktör mətnləri vasitəsi ilə öyrənə bilirlər. Bunun üçün ingilis ədəbiyyatından parçalar səsləndirmək yaxşı olardı.

Maqnitofon, şagirdlərin eşitmə və anlama bacarığını inkişaf etdirir, onlarda nümunəvi nitq vərdişləri yaradır, bundan başqa şagirdlər keçmiş olduqları materialları maqnitofonun köməyi ilə təkrar edirlər.

Şagirdlərə dialoq, şeir və sadə pyeslərdən istifadə etmək işində maqnitofonun köməyi böyükdür.

Maqnitofondan istifadə etmək üçün aşağıdakı məsələlərə ciddi əməl edilməlidir:

1. Maqnitofon sinfə hazır vəziyyətdə gətirilməlidir;
2. Maqnitofon lentinə yazılan materiallar proqrama uyğun seçilməlidir;
3. Maqnitofonla iş planlı olmalıdır.

Maqnitofonun sinfə hazır gəlməsi əsas şərtidir, belə ki, maqnitofon saz olmadıqda onunla aparılan işin keyfiyyəti aşağı olur, dərs pozulur. Dərsdə verilən vaxtın itməməsi üçün müəllim maqnitofonu əvvəl yoxlamalı, sonra onu sinfə gətirməlidir.

Müəllimin maqnitofon lentinə yazmış olduğu materiallar sinfin proqramına uyğun maraqlı mətnlərdən ibarət olmalıdır. Bu mətnlər ilk gündən şagirdlərin marağına səbəb olmalıdır. Şagirdlər maraqlı bir hekayni maqnitofon vasitəsi ilə eşitdikdə onlar həmin mətnə diqqətlə qulaq asır və onun məzmununu öyrənməyə çalışırlar. Belə materiallar, adətən, VIII-XI siniflərdə verilə bilər, V-VI siniflərdə verilən mətnlər isə çox sadə olmalıdır ki, onların məzmununu şagirdlər anlaya bilsinlər.

V sinif

I have a pen and three pencils. My friend has a red bag and a red tie. Kamil has two books and a bag. He has a red tie. I have a father, a mother and two sisters. My sister is a pioneer. She is a pupil of our school.

VI sinif

I am a pupil. I have many friends at school. One of my friend's father is a teacher. He teaches English.

My mother is a teacher too. She works at our school. I learn English. My brother learns French. My little sister Sara does not learn English, she learns Russian.

Verdiyimiz bu mətnlərdə V-VI siniflər üçün cəmi bir neçə tanış olmayan sözlərə rast gəlmək olar. Belə yeni sözləri müəllim izah etməli, sonra lenti səsləndirməlidir.

Qabaqcıl xarici dil müəllimləri şagirdlərin biliyini yoxlayıb qiymətləndirərkən maqnitofondan da istifadə edirlər. Bu yoxlama şagirdin məsuliyyətini bir daha artırır. Bunu müəllim şagirdin nitqini lentə yazdırmaqla aparır. Şagird öz nitqinə qulaq asarkən bir daha nədə səhv etdiyini özü eşidir.

Maqnitofondan müəllimlər diafilmlər və diapozitivləri səsləndirməklə də istifadə edə bilər. Verilən diafilm və diapozitivə uyğun olaraq mətn diktör vasitəsi ilə lentə köçürülür və sonra sinifdə səsləndirilir.

İngilis dili üzrə mövcud yeni proqram şagirdlərin şifahi nitqini inkişaf tədirmək işində maqnitofondan geniş istifadə etməyi tələb edir. Bu iş formalarından aşağıdakıları nəzərdə tutmuşuq:

1.Şagirdlərin eşitmə bacarıq və vərdişlərinin yaradılması. Bu məsələ ilə müasir dil psixoloqları ciddi məşğul olmuş və müəyyən eksperimental iş aparmışlar. Alınan nəticələr göstərir ki, xarici dili öyrənmək üçün eşitmə danışıma üçün zəmin yaradır. Belə bir iş təşkil etmək üçün isə situasiya ayaradn nitq çalışmaları yaratmaq lazımdır. Şagirdlərin ingilis dilində eşitdiklərini anlamaları üçün təkrar çalışmaları aparılması işi intensivləşdirir. Onlar nə qədər çox təkrar etsələr, bir o qədər yaxşı danışarlar.

Azərbaycan məktəbləri üçün yazılmış yeni ingilis dili dərsliklərində “maqnitofonla iş rubrikası verilmişdir. Bu rubrika altında verilən çalışmaları müəllim tərəfindən sinifdə yerinə yetirilməlidir. Həmin çalışmaları şagirdlərin şifahi nitqini yaxşı inkişaf etdirir. Çalışmalara maraqlı və öz məzmunu etibarilə dolğun mətnlər də salınmışdır. Belə mətnləri müəllim lentə yazdırıb, şagirdə öyrətdikdə tədrisi keyfiyyəti artır. Bəzən müəllim maqnitofon üçün verilən çalışmalara əhəmiyyət vermir, o çalışmaları şagirdlər tərəfindən mexaniki oxu, tərcümə işinə çevrilir, bu isə tədrisə mənfi təsir göstərir.

Şagirdləri maqnitofon çalışmaları vasitəsi ilə eşidib-anlama vərdişlərinə həvəsləndirərkən sadə, maraqlı mətnlərdən başlayıb, mürəkkəb mətnlərə uyğunlaşdırmaq

lazımdır. Belə olduqda onların yaddaşı davamlı olur, onlar eşitdiklərini qavrayıb nitqdə müvəffəqiyyətlə istifadə edə bilirlər.

Şagirdlərin nitqi eşidib-analma vərdişlərini möhkəmləndirmək üçün yalnız dikturun nitqi ilə kifayətlənmək olmaz, bu zaman şagirdlərin də nitqindən istifadə etmək lazımdır. Bunun üçün şagirdlərin nitqini maqnitfon lentinə yazıb səsləndirmək olar. Bu iş üsulu şagirdləri bir növ həvəsləndirir, bundan başqa şagirdin nitqdə etdiyi səhvlər düzəldilir və həmin diktör şagird öz səhvini düzəldə bilir.

Maqnitofon, bir sözlə, şagirdlərin ingilis dili öyrənmələrində əsas texniki vasitələrdən biri və başlıcasıdır, onun gücündən istifadə etməyən ingilis dili müəlliminin şifahi nitq sahəsində heç bir müvəffəqiyyəti ola bilməz.

Linqofon kabineti – şagirdlərin fərdi işləmələri üçün və tədrisi intensiv aparmaqdan ötrü istifadə edilən nə müasir texniki vasitə hesab olunur. Bu kabinet tədrisdə uzun müddət istifadə edilən ənənəvi metodun dəyişdirilməsinə yaxşı təsir etmişdir. Linqofon kabineti vasitəsi ilə proqramdan asılı olaraq sınıfdə iş üsulu tez-tez dəyişir, şagirdlərin dilöyrənmə prosesi əsaslı surətdə yaxşılaşır.

Linqofon kabineti ilə işləmək müəllim aşağıdakı minimum tələbi bilməlidir:

1. Şagirdlərin verilən proqram əsasında fərdi işi və danışıqları;
2. Öz nitqini qulaqcıq vasitəsi ilə şagirdlərin eşitməsi məsələsi;
3. Şagirdlərin bir və ya iki proqramla eyni vaxtda işləməsi məsələsi;
4. Başqa şagirdlərə mane olmamaq şərti ilə müəllimin bir şagirdlə işləməsi;
5. Aduiovizual vasitələrin kompleks şəkildə istifadə edilməsi.

Linqofon kabineti ilə işləyən müəllimləri həmişə tədrisin məzmunu və təşkili məsələsi düşündürür. Bu məsələ ilə əlaqədar bəzi mülahizələri müəllimlərə çatdırmaq istəyirik.

Birinci tədrisin məzmunu məsələsinə diqqət yetirilməlidir. Bunun üçün aşağıdakı çalışma növləri irəli sürülür:

1. Maqnitofon vasitəsi ilə işlədilən çalışmalar;
2. Linqofon üçün spesifik xarakter daşıyan çalışmalar.

Nitq fəaliyyətinin inkişafı məsələsi iki mərhələdə həyata keçirilir.

3. Dil materiallarının mənimsənməsi zamanı hazırlayıcı çalışmalar vasitəsi ilə nitq praktikası.

Maqnitofon vasitəsi ilə işlədilən çalışmalar. Bu çalışmalar məşq xarakteri daşdığı üçün maqnit lentinə elə yazılmalıdır ki, şagirdlər müəyyən fasilələrlə orada verilən leksik və qrammatik materialları anlaya bilsinlər və öz cavablarının düzgünlüyü yoxlasınlar.

Hər bir çalışmanın yerinə yetirilməsi üçün onun izahatı və nümunə cümləsi verilməlidir.

İzahat və nümunə elə olmalıdır ki, şagirdlər onu yerinə yetirə bilsinlər, yəni çalışmanı nalsınlar. Məsələn, belə göstəriş verilir:

Repeat after the speaker; Answer the questions; Give the short answer; Say these sentences as in the example.

Elə cümlələr də verilir ki, şagirdlər ondan nümunə kimi istifadə edirlər. Cümlələr stimül və reaksiya yaratmalıdır.

I want my son to play chess. But he doesn't want to do it.

Demək, bu cümlədə stimül var, ancaq reaksiya yoxdur. Belə misalları vermək və şagirdlərin nitq fəaliyyətini inkişaf etdirmək lazımdır. Cümlələri verərkən siniflərin bilik səviyyəsini, şagirdlərin yaş xüsusiyyətini nəzərə almaq lazımdır. Adətən V-VI siniflərdə belə bir çalışma verilir: "Diktordan sora tıkrar et". Belə cümlələrdə müəkkəb elementlər vermək olmaz. Cümlə iki, üç elementdən ibarət olmalıdır. Onları yerinə yetirmək üçün hər cümlədən sonra fasilə lazımdır.

1. He speaks Russian at home / fasilə

2. The boy plays football in the yard / fasilə

Yuxarıda verilən belə cümlələr tam və düzgün cavab tələb edir. Ona görə də şagirdlər cümlə arasında fasilə zamanı fikirləşməli, cavab tapmalıdırlar.

Yuxarı siniflərdə cümlənin elementləri üç, dörd ola bilər, çünki bu siniflərdə oxuyan şagirdlər belə cümlələrə cavab verməkdə çətinlik çəkməzlər. Məsələn: aşağıdakı cümlələrə verilən nümunə əsasında cavab verin:

I see them at school every day.

Do you see? (stimül)

No, we see them only on Fridays. (açar)

I see them on Sundays.

No, we see them on other days. (açar)

Çalışma:

1. I see the boy at the cinema. Do you? (stimul)

No, we see the boy in the park. (açar)

Cümlələr arasında verilən fasilələr şagirdlərin keçilən materialları təkrar etmək üçün imkan yaratmaqla bərabər şagirdləri fikirləşməyə, onların fikri fəaliyyətini inkişaf etdirməyə imkan yaradır.

Stimul cümlənin birinci elementi sayılır, o cümlədən olan sual və cavabın düzgünlüyünü təsdiq edir. Stimul bir mənalı cavab almaq üçün verilir. Belə bir misal göstərərək: “Dərs saat neçədə başlayır?” (dərsin başlanğıcı məlumdur) bu cümlənin cavabı stimul yaradır ki, şagird yuxudan saat neçədə durur. Biz şagirdə sual vermiş olsaydıq ki, “Sən yuxudan saat neçədə durursan?”, onda bu cümlədə stimul olmazdı.

Qrammatik materialları linqofon proqramına salmaq üçün aşağıdakı çalışmalar sistemindən istifadə etmək olar:

Birinci çalışmalar sistemində şagirdlər qrammatik materialları deyir və eşidirlər. Burada struktur cümlələrdən istifadə etmək yaxşı olardı. Məsələn: My mother wants her son to learn English. My mother wants her son to play chess. Kamil wants to read newspapers.

Belə cümlələri verdikdə müəllim şagirdlərin bilik səviyyəsini nəzərə almalıdır. Belə olduqda dinləmə və anlama keyfiyyətli olar. Şagirdlər eşitdiklərinə cavabı əvvəl öyrəndikləri leksik və qrammatik materiallar əsasında verəcəklər. Şagirdlər birinci fasilədən sonra “açar” cümlələr eşidirlər.

Linqofonla işləmək üçün aparılan yazının sürəti məsələsi vacib bir məsələdir, şagirdlərin nitqi eşidib-anlama bacarıq və vərdisi bu zaman nəzərə alınmalıdır. Bəzən lent yazısının sürəti həddindən artıq yüksək olur və şagirdlər onu anlaya bilmirlər.

Şagirdlərin bir neçə elementdən ibarət olan çalışmalarla müvəffəqiyyətlə işləmələri üçün aşağıdakıları bilmək lazımdır:

- 1) hazırlıq işi aparılması;
- 2) verilən stimulun dinlənməsi;
- 3) suallara fasilədə fərdi cavab verilməsi;
- 4) düzgün cavabın dinlənməsi (“açar” vasitəsi ilə)

İkinci fasilə vasitəsi ilə xorla təkrarın aparılması. Linqofon vasitəsi ilə bu və ya digər çalışmanı yerinə yetirərkən müəyyən dəyişiklik olur. Bu da işin aparılması üsulundan asılıdır.

Linqofonun spesifikasından asılı olaraq dərslikdən aparılan çalışma. Azərbaycan məktəbləri üçün yazılmış ingilis dili dərsliklərində linqofon üçün xüsusi çalışmalar nəzərdə tutulmuşdur. Bu çalışmalar çox rəngarəng və maraqlı materiallardan tərtib edilmişdir. Müəllim belə çalışmalar vasitəsi ilə bir neçə növ iş yerinə yetirə bilər. Verilən çalışmalardan düzgün istifadə edilsə, aşağıdakı müəvəffəqiyyətləri qazanar:

- a) dərs maraqlı və intensiv olar;
- b) dərsdə optimal dil materialı verilə bilər;
- c) müəllim çox yorulmaz;
- d) müəllim sinfə asan nəzarət edə;

Dərslikdə verilən bir mətnin işlənmə nümunəsini verək:

- Hello, Faig!
- Hello, Akif! Where are you going to?
- To the opera-house to buy tickets.
- What is on tonight?
- “Koroglu”, Uzeyir Hajibeyov’s best opera.
- Oh, it’s my favourite opera. I like it very much. Its music is very nice, especiallay the overture.
- The let’s go together and hear it tonight.
- With great pleasure.
- I’ll buy the tickets. Let’s meet at seven.
- All right.
- Good bye!
- Good bye!

Mətni oxuduqdan sonra müəllim orada olan qrammatik materialları izah edir, yəni naməlum söz varsa, onu şagirdlərə yazdırır. Sonra mətnlə əlaqədar bir neçə sual verilir.

Müəllim mətnə aid əyani kartoçkalar hazırlayıb şagirdlərə paylayır. Bu kartoçkalar şagirdlərin dinlədikləri lentə aid olduqda daha maraqlı olur. Belə iş apardıqda müəllim şagirdlərə aşağıdakı göstərişi verir: “Mətni oxuyub suallara cavab verin”.

Bəzən linqofonla işləyərkən müəllim diafilm də nümayiş etdirə bilər. Şagirdlərə xəbərdarlıq edilir ki, onlar ekranda şəkillər görəcəklər, bu şəkillər əsasında suallara cavab hazırlamalıdırlar.

Bu iş belə aparılır, şagirdin biri şəklə baxıb sula verir, başqa bir şagird onun sualına diafilmə əsasən cavab verir:

What do you see on the blackboard?

I see a picture of the garden there.

What are there in the garden?

There are many green trees there.

Belə sual-cavab şagirdlərin şifahi nitqini inkişaf etdirməklə yanaşı, onların yadda saxlamasına da yaxşı təsir göstərir. Dərslərdə verilən maqnitofon çalışmalarından istifadə edən ingilis dili müəllimlərinin dərsi maraqlı və keyfiyyətli keçir. Onun şagirdləri şifahi danışmaqda çətinlik çəkmir, onların eşidib-anlama bacarıq və vərdisləri yaxşı inkişaf edir.

Televizor hazırda məktəblərimizdə istifadə edilən texniki vasitələr içərisində özünə xüsusi yer tutmaqdadır. Bu vasitə də ekran əyaniliyi yaradan, yeni təlim vasitəsi sırasına daxildir.

Dərs zamanı istifadə edilən verilişin həcmi əvvəlcədən müəyyən edilir, şagirdlərin ayrı-ayrı siniflər üzrə eşidəcəkləri və görəcəkləri verilişlər həmin sinifdə göstərilir və eşidilir. Bütün şagirdlər üçün olan verilişlər isə böyük tənəffüs zamanı aparılır. Bunlardan əlavə, ingilis dilində xüsusi hekayə və nağıllar oxunur. Şagirdlər televizor verilişlərini səbrsizliklə gözləyirlər.

Televizor şagirdlərin görmə yaddaşını inkişaf etdirən ən əlverişli texniki vasitədir. Ondan istifadə işini genişləndirmək tədrisin keyfiyyətini artırır. Bu vəsaiti bütün məktəblərimizdə çatdırmaq vaxtı artıq çatmışdır.

Bəzən müəllimlər televizordan istifadə dedikdə, mərkəzi və respublika televiziyaının proqramlarını nəzərdə tuturlar. Biz deyən televizor proqramı məktəblərdə təşkil edilən proqramlar əsasında qurulur.

Kinofilmin tədris işində əhəmiyyəti – Müasir metodik ədəbiyyatda xarici dildə şifahi nitqin tədrisi metodikasının gələcək inkişafının şagirdlərin dərkətmə intellektual aktivliyinin inkişafı ilə birlikdə götürülməsi haqda fikir təkrar-təkrar qeyd olunur. Bu, birinci növbədə, məktəblilərin şifahi nitqə hazırlanması işində ciddi fikir verməyi müəllimdən tələb edilir.

Bu mərhələdə şagirdlər mənimsənmiş dil materiallarından sərbəst istifadə etməyi və onun canlı əlaqənin müxtəlif şəraitində tətbiqini bacarmalıdırlar. Onlar, həmçinin, müzakirə edilən məsələlərə öz münasibətlərini bildirməlidir, onların gördükləri, eşitdikləri və oxuduqları haqda fikir təkrar-təkrar qeyd olunur. Bu, birinci növbədə məktəblilərin şifahi nitqə hazırlanması işində ciddi fikir verməyi tələb edir.

Bu mərhələdə şagirdlər mənimsənmiş dil materiallarından sərbəst istifadə etməyi və onun canlı əlaqənin müxtəlif şəraitində tətbiqini bacarmalıdırlar. Onlar həmçinin müzakirə edilən məsələlərə öz münasibətlərini bildirməyi, gördükləri, eşitdikləri, oxuduqları haqda informasiyanı çatdırmağı, kontekst nitqinə sərbəst yiyələnməyi, cümlədə üslubları ayırmağı və onların vasitəsi ilə öz fikirlərini ifadə etməyi bacarmalıdırlar.

Bu tələbatların müvəffəqiyyətli həlli üçün tədris prosesində dərsliklərdən başqa son illər pedaqogikada meydana gəlmiş yeni informasiya mənbələrindən də daxil edilməlidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məqsədlərə nail olmaq üçün istifadə olunan vasitələrdən biri səsli kinodur.

Kinofilm nitq fikir fəaliyyəti üçün lazımi faktorlara malikdir. Problem tədrisinin prinsiplərini həyata keçirmək, şagirdlərin dərkətmə fəallığını stimula etmək, onların dünyagörüşlərini genişləndirmək üçün zəruri şərait yaradır.

Kinoməhsullar spontan nitqin və yaxud yaradıcı nitqin inkişafını təmin edir. Yaradıcı, məhsuldar nitq deyərkən, verilmiş momentə görə original olan nitq nəzərdə tutulur.

Son vaxtlara kimi, xarici nitqin tədrisində kinofilmlər ancaq əyani vəsait, tədris prosesinin audiovisual cəhətdən zənginləşdirmə vəsaiti kimi nəzərə alınırdı. Buna görə də kinonun böyük potensial didaktik imkanları tamamilə istifadə olunmamış qalırdı, kinofilm üzərində işin metodikası səviyyəsində hüdudlaşırdı (suallar cavab, səs yazısı, şərhlərin verilməsi və s.).

Bizə elə gəlir ki, kinofilm yeni, spesifik informasiya mənbəyi kimi qəbul etmək qanunauyğun olardı.

Kinofilmlərin informasiya və dərk etmə vəzifələrini nəzərə almaqla, onların xarici dildə nitqin öyrədilməsinsə istifadəsi yeni əlavə metodik imkanlar açır. Bu, birinci növbədə xarici dildə nitqin tədrisində, əldə olan xarici, həmçinin bədii kinofilmlərdən müvəffəqiyyətlə istifadə etmək, ikinci nitqin evristik üsullarla öyrənilməsi (bunsuz insan öz dogma dilini dəz öyrənə bilməzdi) üçün şərait yaratmağa imkan verir. Bunun üçün aşağıdakıları nəzərə almaq məqsədəuyğundur:

1) kinofilmin informasiyanın qavrayışı və anlaşılmasını tapmaq və əsaslandırmaq, onu yaradıcı spontan nitqin inkişafına olan təsirini açmaq;

2) yuxarı sinif şagirdlərinin yaradıcı nitqin tədrisində müxtəlif tipli kinofilmlərin tətbiqinin rəasional metodikasını işləyib hazırlamaq;

3) təklif olunmuş metodikanın eksperimental dəyərini vermək və onu tədris praktikasında tətbiq etmək.

Birinci, iki məsələni nəzərdən keçirək:

Kinoinformasiyanın spesifikasiyası. İncəsənətə informasiya nöqtəyi-nəzərdən yanaşarkən hər hansı bədii əsər siqnal şəklini alır, bu siqnal müəyyən mənaya malik informasiya daşıyır, onu qəbul edən subyekt isə spesifik qəbuledici olaraq onu bu və ya digər təsəvvürlərə, obrazlara və anlayışlara çevirir.

Kinofilm informasiyanı söz və vizual formada müəyyən spesifik ifadə vasitələri ilə verir.

Kinoekran əşya və hadisələrin, real gerçəkliyin bütöv epizodlarını dəqiqliklə təsvir edir, çünli “kino insanın gözü önündə keçən həyatın biləvasitə funksiyası kimi meydana gəlmişdir”. Lakin bizi əhatə edən gerçəkliyin natural obyektlərindən başqa

kinofilm dramaturqun, sseraristin, quruluşçu rejissorun, dekorator-rəssamların, aktyor fantaziyası ilə dəyişmiş real faktları və hadisələri əks etdirir.

Beləliklə, filmdə həyat, insanların xarakterik daxili aləmi, hadisələrin dialektikası modeeləşdirilir.

Semantik informasiya qəbul edilib yadda saxlana bilər, bədii əsərin estetik əsası isə öz zənginliyinə görə insanın qəbuletmə qabiliyyətindən qat-qat yüksəkdir.

Bununla əlaqədar olaraq, kinofilmin informasiya amplitudası çox genişdir, çünki onun təşkili müxtəlif səviyyələrdə keçir, verbal komponent üçün söz materialının vizual sırası üçün əşyaların, hadisə və hərəkətlərin seçilməsi və onların bir-biri ilə əlaqəsi geniş olur.

Kinoekranda hərəkətin təbiəti xüsusi xassəyə malikdir, çünki tamaşaçı hərəkətin özünü deyil, onun ekrandakı təzahürünü görür. Filmin əsas elementi kadrdir. O, kompozisiyanın, sahənin, epizodun elementini və beləliklə, drammatik hərəkətin hissəsini təşkil edir.

Kadrlarda təsvir edilən əşyalar və hadisələr çoxlu xüsusiyyətlərə malik ola bilər. Onları görmək və əsasını dərsk etmək üçün vaxt lazımdır.

Tədris prosesində yuxarı sinif şagirdləri üçün əşyanın kadrda oynadığı rolu anlamaq vacibdir. Başqa sözlə, şagirdləri kadrda əşyanın özü deyil, onun xüsusiyyətləri, yerləşməsi, başqa əşyalarla və mühitlə əlaqəsi maraqlandırır.

Kinofilm şagirdlərin ingilis dili öyrənmələrinə əsaslı kömək edən vasitələrdən biridir. Şagirdlər kinofilmə baxarkən həm də təbii ingilis dilini eşidirlər. Bu, onların düzgün nitq verdişlərinin inkişaf etməsinə əsaslı təsir göstərir.

Kinofilm rabitəli nitqin inkişafına da müsbət təsir göstərir. Belə ki, şagirdlər kadrlarda gördüklərini ardıcıl olaraq öz nitqlərində ifadə edirlər.

Məktəblərimizin əksəriyyətində filmlər və kinoaparətlər var, ancaq onların köməyindən tədris işində istifadə etmək vacibdir.

2.3.Xarici dil dərslərində sinifdən xaric işlərin təşkili və aparılması

Məlumdur ki, şagirdlər sinifdə öyrəndikləri materiallarla hərtərəfli inkişaf edə bilməz, onların biliyi günün tələbi səviyyəsində olmalıdır. Bunun üçün şagirdlərlə

sinifdən xaric iş aparmaq lazımdır. Bəzən bu işə dərstdən və məktəbdən kənar tədbir də deyirlər. Ümumiyyətlə, dərstdən kənar aparılan bütün işlərə sinifdən xaric işlər deyilir. Buraya ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi məsələsi daxil deyildir. Sinifdən xaric iş dedikdə biz əlavə aparılan tədbirləri nəzərdə tuturuq ki, bu tədbirlər sinifdə görülən işləri daha da möhkəmləndirsin, şagirdlərin biliyini dərinləşdirməyə kömək etsin. Aparılan əlavə tədbirlərin də özünün məqsədi, planı və metodik əsası olmalıdır. Bu iş tədrisin mərhələləri ilə düzgün səsələnməli, qarşıda qoyulan ümumi işə, tədris işinə xidmət etməlidir.

Sinifdən xaric aparılan işlərin özünün forma və metodları olmalıdır, burada diaqnostikanın prinsipləri ciddi gözlənilməlidir. Hər sinfin özünəməxsus işi vardır. Əvvəllər dediyimiz kimi, aparılan bütün tədbirlər tədrisə xidmət etməlidir.

Məktəb təcrübəsi və qabaqcıl müəllimlərin apardıqları işlərə əsasən sinifdən xaric tədbirləri belə bir sistem üzrə aparmaq olar:

1. Fonetika üzrə dərnək;
2. İfadəli oxu dərnəyi;
3. Diktorlar dərnəyi
4. Şeir və dram dərnəyi;
5. Şifahi nitq dərnəyi;
6. Texniki vasitələri öyrənən dərnək;
7. Bədii oxu dərnəyi;
8. Tərcüməçilər dərnəyi;
9. Oyun dərnəyi;
10. Filologiya dərnəyi;
11. Əyani vəsait hazılayan dərnək .

Aşağıda bu dərnəklərin vəzifələri haqqında qısaca olaraq məlumat verilir:

1. Fonetika üzrə dərnək – şagirdlərə tələffüz vərdişləri aşılamaq və onlara fonetikanın bəzi məsələlərini öyrətmək məqsədi ilə təşkil edilir. Məlumdur ki, ingilis dilinin tələffüzü başqa Qərbi Avropa dillərinə nisbətən daha çətindir. Buna görə də həftədə iki saat vaxtda şagirdlərin düzgün tələffüz vərdişlərini əldə etmək olmur.

Dərnəyin vasitəsi ilə fonetik materialı zəif öyrənmiş şagirdlərə müəyyən köməklik etmək mümkündür.

Bu dərnək vasitəsi ilə çoxlu fonetik çalışmalar aparmaq olar və belə təkrar çalışmalar şagirdlərin tələffüz vərdişlərini möhkəmləndirir.

Fonetik materialları dərnək vasitəsi ilə təkrar etmək və şagirdlərin düzgün tələffüz vərdişlərini əldə etmək üçün tələffüz zamanı çətinlik yaradan səsləri müəyyənləşdirmək əsas şərtlərdən biridir.

Bunun üçün müəllim sinifdə şagirdlərin çətin mənimsədikləri və düzgün tələffüz edə bilmədikləri səsləri öyrənməlidir. Bu səslər öyrənildikdən sonra onlara aid çalışmalar düzəldilməlidir. Bu çalışmalar dərnəkdə yerinə yetirilən zaman müəllim həmin işə biləvasitə özü rəhbərlik etməlidir.

Çətin tələffüz edilən səslər müəyyənləşdirilərkən həmin səslərin tələffüz qaydaları da nəzərə alınmalıdır.

Bu səslərin düzgün tələffüz edilmiş variantalarını maqnitofon və yaxud tədris vallarından istifadə edərək şagirdlərə təkrarlatmaq lazımdır.

Şagirdlərin tələffüzə aid yazdıqları dərstdə yazdıqlarından fərqlənməlidir. Əgər bu çalışmalar öz məzmunu və məqsədi ilə dərstdəki çalışmalara oxşasalar, şagirdlər onu çox maraqsız yerinə yetirərlər. Tələffüzə aid olan dərnəklər adətən tədrisin aşağı mərhələsində daha çox aparılır. Çünki bu vərdişlər V-VI siniflərdə inkişaf etdirilir.

2. İfadəli oxu dərnəyi – şagirdlərin oxu bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirmək məqsədi ilə aparılır. Bu dərnək şagirdlərə ifadəli oxu sahəsində köməklik göstərir.

İfadəli oxu şagirdlərin görmə yaddaşını inkişaf etdirir, onların yazılı nitqini möhkəmləndirir. İfadəli oxu zamanı şagirdlər leksik və qrammatik materialları, fonetik qayda-qanunları təkrar edib yada salırlar. Bu oxu zamanı şagird özünə də nəzarət edir. O, öz nitqini eşidir, etdiyi səhvləri düzəldir. Şagirdlər mətni ifadəli oxumaqla öz intonasiya vərdişlərini də inkişaf etdirirlər. bu oxu üçün maraqlı mətnlər seçmək lazımdır.

İfadəli oxunun maraqlı olması üçün oxucular konfransı keçirmək, şagirdlərə şeir və hekayə oxudub onları maraqlandırmaq yaxşı nəticə verir.

Müəllim belə dərnəyi təşkil edərkən özü xarici ədəbiyyatı yaxşı bilməli, lazım olan materiallardan dərnəkdə məhsuldar olaraq istifadə etməlidir. Bundan başqa müəllim mətni, şeir parçalarını özü nümunəvi oxumağı bacarmalıdır.

3. Diktorlar dərnəyi – bu dərnək adından məlum olduğu kimi şagirdlərin diktor hazırlamaq məqsədi ilə təşkil olunur. Bəzən istedadlı şagirdlər olur ki, onlar ingilis dilində yaxşı şeir, hekayə oxuyur, verilişlər aparırlar. Belə şagirdlər üçün məktəbdə xüsusi şərait yaratmaq və onları təlimin texniki vasitələri ilə işləməyə öyrətmək lazımdır. O şagirdlər maqnitofonla işləyir, öz səslərini lentə yazır, verilişlər hazırlayırlar. Başqa şagirdlər də yoldaşlarının səsinə radio vasitəsi ilə eşitdikdə sevinir, özünü onlara oxşatmağa çalışırlar. Diktor şagirdlər məktəb tədbirlərini aparmaq üçün istifadə olunurlar. Bu dərnək də bir növ fonetika dərnəyinə bənzəyir.

4. Şeir və dram dərnəyi – şagirdlərin şifahi nitqini inkişaf etdirmək üçün əsas vasitələrdən biridir. Bu dərnək vasitəsi ilə şagirdlərə şeir öyrətmək, kiçik pyeslər hazırlamaq məqsədi qarşıya qoyulur. Şagirdlər şeir və pyesləri həvəslə öyrənirlər. Belə dərnəklərə VII-XI sinif şagirdlərini cəlb etmək daha məqsədəuyğundur. Bu siniflərin şagirdləri artıq müəyyən söz ehtiyatına və qrammatik biliklərə yiyələnmiş olurlar. Şagirdlər bu dərnək vasitəsi ilə yardımlıq vərdişləri də qazanırlar. Şagirdləri həmin dərnəyə qəbul edərkən onların bu işə qabil olub-olmamasını nəzərə almaq lazımdır. Bəzən şagirdin həvəsi və bacarığı olmadan dərnəyə yazılır, nəticədə, həmin şagird heçnə öyrənə bilmir və dərnəyin işində qeyri-fəal olur. Bu dərnəyin işi şagirdin öz dilində də müsbət təsir göstərir.

5. Şifahi nitq dərnəyi – şagirdlərin şifahi nitq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək işində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, xarici dil proqramları şagirdlərin şifahi nitqini inkişaf etdirməyi tələb edir. Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinin əsas yollarında biri də şifahi nitq dərnəyidir. Dərnəyin işini yalnız xarici dildə aparmaq lazımdır. Belə olduqda şagirdlər xarici dildə danışmaq üçün müəyyən vərdişlər əldə edirlər. Şifahi nitq dərnəyinin işini keyifli aparmaq üçün müəyyən çalışmalar sistemi yaratmaq lazımdır. Bu çalışmalar şagirdlərin keçmiş olduqları materiallar əsasında tərtib edilməlidir.

Şifahi nitq dərənəyi vasitəsi ilə şagirdlərin biliyində olan kəsirləri də ləğv etmək olar. Müəllim sinifdə çatdıra bilmədiri materialları bəzən də dərənəyin işini apararkən yerinə yetirə bilər.

Təcrübəli müəllimlər şifahi nitq dərənəyində maraqlı dialoqlardan istifadə edirlər. belə dialoqlar şagirdlərin marağına səbəb olur, onlar mətnin mənasını tez anlayır və müxtəlif mövzularda öz yoldaşlarına cavab verirlər. dərənəyin işinin keyfiyyətli olması, əsasən. Onun mövzusunda asılıdır. Şagirdlər özlərini əhatə edən təbiət hadisələri barədə maraqla danışırlar. Onlar təbiətin göxəlliyini çox maraqla təsvir edirlər. Şagirdlərə şifahi danışmaq üçün ilin fəsilləri mövzusunda tapşırıq vermək olar.

Dərənəyin işində təlimin texniki vasitələrindən istifadə etmək olar. Şagirdlərə qısametrajlı filmlər göstərmək və filmin məzmununa aid sorğu aparmaq yaxşı nəticə verir. Bu iş üsulu onların inləm, anlama və ifa etmə bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirir.

Şagirdlərin şifahi nitq dərənəyinə rəhbərlik edən müəllimin özünün nitqi səlis və iti olmalıdır. O, şagirdləri ilə daim xarici dildə danışmalı və şagirdlərin bütün suallarına xarici dildə cavab verməlidir. Müəllim istər səslə, istərsə də səssiz filmləri şagirdlərə nümayiş etdirərkən onların xarici dildə şərhlərini verməyi bacarmalıdır. Filmlərin belə hazırlıqsız nümayiş edilməsi müəllimdən çox böyük bacarıq tələb edir.

Şifahi nitq dərənəyi şagirdlərin nitqinin səlis olması üçün lazımlı dərək hesab edilir. Ona görə də məktəbdə belə dərəklərin təşkili zəruridir.

6. Təlimin texniki vasitələrini öyrədən dərək – şagirdlərin texniki olaraq təhsillərini inkişaf etdirmək işində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, indi məktəblərdə təlimin texniki vasitələrinin əksəriyyəti xarici dil dərslərinə tətbiq olunur. Bu vasitələrdən istifadə etmək işini şagirdlərə də öyrətmək lazımdır. İndi şagirdlər ən sadə filmoskopdan başlayaraq ən mürəkkəb linqofon kabinetini, fotoaparatları, kodoskopu belə idarə etməyi bacarmalıdırlar. Xarici dil müəllimi şagirdləri dilə maraqlandırmaq üçün onları bu texniki vasitələrlə işləmək işinə alışdırmalıdır. Dərənəyin işini keyfiyyətli aparmaq üçün müəllimin bu işinə şagirdlərin özünün iştirakı ilə başlanması məsləhətdir.

Şagird aparatı özü idarə etdikdə iş daha maraqlı olur. Dərnəyin bütün üzvləri aparatları az müddət içərinə öyrənirlər. Sonra dərnək üzvlərinin iştirakı ilə müəllim siniflərdə film nümayiş etdirir, maqnitofondan istifadə edir. Bu iş şagirdlərin marağına səbəb olur. Onlar öz sinif yoldaşlarının texnika ilə belə asan davranmalarına qibtə edirlər. Beləliklə, şagirdlər belə texniki təlim vasitələri dərnəyinə üzv olmağa həvəs göstərirlər.

Bu dərnəyin rəhbəri olan xarici dil müəllimi təlimin texniki vasitələrini mükəmməl bilməlidir.

7. Bədii oxu dərnəyi (xarici dildə) – şagirdlərin oxu bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirmək və onları analitik oxu hazırlığına xidmət edir.

Şagirdlərə müəllim onların başa düşəyəcə materialları oxumağı məsləhət görür. Şagirdlər həmin materialı oxuduqdan sonra özləri üçün qeydlər edir, sonra dərnəkdə bu barədə məlumat verirlər. bu məlumatlar da xarici dildə aparılır. Şagirdlərin belə qeydləri əsasında dərnəkdə sual-cavab aparmaq yaxşı nəticə verir. Oxunan ədəbiyyatlar şagirdlərin bilik səviyyəsinə az da olsa uyğun olmalıdır. Bəzi çətin qrammatik qaydalar və naməlum sözlər müəllim tərəfindən izah olunmalıdır.

8. Tərcümələr dərnəyi – şagirdlərin tərcüməçilik bacarıqlarını inkişaf etdirməyə xidmət edir. Bu dərnək vasitəsi ilə xüsusi tərcüməçilik işi aparmaq olar. Dərnək şagirdlərin bədii yaradıcılığın xeyli köməklik edir. Bundan başqa, şagirdlərin estetik inkişafı da bu işdə nəzərdə tutulur. Əsas iş formalarından biri şagirdlərin xarici dildən ana dilinə tərcümə məsələsidir. Bu iş şagirdlərin müqayisələr aparmalarına, nəticələr çıxarmalarına əsaslı köməklik göstərir.

Dərnəyin işinə rəhbərlik edən müəllim hər iki dili mükəmməl bilməlidir. Hər iki dildə olan oxşar və qeyr-oxşar dil hadisələrini müəllim şagirdlərə başa salmalıdır.

9. Oyun dərnəyi – əsasən, III-IV siniflərdə aparılır. Oyun xarakterli işlər şagirdlərin dilöyrənməyə marağını artırır. Bu dərnəkdə aparılan işlər həm də şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Oyunlar leksik və qrammatik materiallar əsasən əyani vəsaitlər, hərəkət edən löhvələr üzərində aparılarsa, daha maraqlı olar. Bu oyunlar şagirdlərin və müəllimin bildikləri uşaq oyunlarına uyğun olsa, daha keyfiyyətli iş aparmaq olar.

10. Filologiya dərniyi – řagirdlörin qarmmatika, leksika və fonetika üzrə əldə etdikləri biliklərin genişləndirilməsi işində xüsusi rol oynayır.

Dərniəkdə əsas iş formasın orijinal ədəbiyyatlardan götürülmüş mətnlərdə işlənmiş dil materiallarını aşakar etmək və onları ana dili ilə müqyisəli öyrətməkdir.

Müəllim hər iki dilin qrammatika, fonetika və leksikasına əsasən öyrənmiş olduđu nəzəri məsələləri řagirdlərə izah etməli, dilin tarixinə dair məlumatlar verməlidir.

Yaxşı olardı ki, müəllim öz řagirdlərini müqayisəli şəkildə müəyyən referat yazmaq işinə alışdırsın. Onlar dərniək vasitəsi ilə öyrəndikləri məələləri özləri düşündükləri kimi evdə yazsınlar.

11. Əyani vəsait hazırlayan dərniək – řagirdləri həyata, müəyyən peşəyə hazırlamaq işində xüsusi rol oynayır. Bu dərniək xarici dildən keçilkiş dil materialları əsasında əyani vəsaitlər hazırlamaq işində müəllimə köməklik göstərir. Dərniək üzvləri müəllimin rəhbərliyi altında qarmmatikaya aid cədvəllər, xüsusi kartoçkalar, leksik materiallara əsasən illustrativ şəkillər hazırlaya bilərlər. qabaqcılı müəllimlər bu dərniəyin qüvvəsinə əsaslanaraq çox zəngin xarici dil kabinetini hazırlamışlar. řagirdlər qrammatikadan keçdikləri materiallara – zaman formalarına, onların işlədilmə üsullarına aid çoxlu vəsaitlər hazırlaya bilərlər. Bu dərniəyin işində VII-XI sinif řagirdləri daha məhsuldar işləyirlər.

Xarici dildə səhərcik və gecələrin keçirilməsi. Bu tədbir řagirdlərin formalaşmasına, onların müstəqil olaraq xarici dildə danışıq bacarıq və əvrdeşlərinə yiyələnmələrinə xüsusi təsir göstərir. řagirdlərin belə toplanışlarda çıxış etmələri onlarda dil vərdişlərini möhkəmləndirir.

Məktəbdə xarici dildə səhərciklərin keçirilməsinin çox böyük əhəmiyyəti var. Bu səhərciklərdə řagirdlər xarici dildə çıxış edərkən onu eşidən řagird yoldaşları da xarici dili öyrənməyə həvəslə yanaşırlar.

Valideynlər də uşaqlarının xarici dildə danışdığını eşitdikdə sevinirləe. Belə səhərciklərdə və ya gecələrdə řagirdlər aktyor kimi də çıxış edirlər ki, bu da onların şifahi nitqinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Dili öyrənilən ölkənin şagirdləri ilə məktublaşma. Bu məsələ xalqlar arasında dostluq əlaqələrini möhkəmlətməklə bərabər şagirdlərin xarici dili dərinədən öyrənmələrinə əsaslı şəkildə köməklik edir. onlar təbii dildə danışan şagirdlərin məktublarını oxuduqda çox şey öyrənirlər. Belə əlaqələri genişləndirmək lazımdır. Belə beynəlmiləl əhəmiyyət kəsb edən məsələyə bütün müəllimlər fikir verməli və onu inkişaf etdirməlidirlər.

Məktəbdə divar qəzetinin çıxarılması. Məktəb divar qəzetinin xarici dili öyrənmə işində çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Bu məsələ təlim-tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Məktəblərin əksəriyyətində “Biz ingilis dili öyrənirik”, “Biz alman dili öyrənirik”, “Fransız dili öyrənin” başlıqları altında divar qəzetləri çıxır. Bu qəzetlərin məqalələrini şagirdlər özləri yazırlar. Belə iş şagirdi xarici dili öyrənməyə daha dərinədən yanaşmağı tərbiyə edir.

Şagirdlər qəzetə məqalə hazırlayarkən onlar xarici dildə öyrənmiş materialları təkrar etməli olurlar. Bu isə onların materilları daha da dərinədən mənimsəmələrinə köməklik göstərir.

Müəllim qzet buraxan şagirdə məlumatlar verir və mövzulara əsasən şagirdlər məqalə yazırlar. Yazılan məqaləni müəllim yoxlayır, sonra redaksiya heyətinə göndərir. Bu zaman müəllim öz şagirdlərinin hansı materialları necə mənimsədiklərini müəyyənləşdirir. Məktəb divar qəzeti, fotomontaj və lbomların tertibi şagirdlərin xarici dili mükəmməl öyrənmələrinə köməklik göstərir. Bu iş şagirdləri cəlb etmək və maraqlandıırmaq lazımdır.

Məktəblərdə, adətən, xarici dil müəllimləri xarici dil guşələri yaradırlar. Bu guşə xarici dilin tədrisi işində əsas vasitələrdən biridir. Guşədə sinifdən xaric işlər zamanı əldə olunmuş yaxşı təcrübə öz əksini tapmalıdır. Şagirdlərin xarici dili öyrənmələri üçün lazım olan bütün metodik ədəbiyyatlar, fərdi iş metodları, sərgilər və s. olmalıdır. Müəllimlər üçün gündəlik nümunəsi vermək və onların bu sahədə işini asanlaşdırmaq yaxşı olardı. Həmin gündəlik nümunəsindən gənc müəllimlər və institutun III-IV kurs tələbələri istifadə edə bilərlər.

NƏTİCƏ

İngilis dili tədrisinin məzmunu məsələsi maraqlı və izahata ehtiyacı olan bir problemdir. Dili keyfiyyətli və intensiv tədris etmək üçün materialın məzmununu müəyyən etmək lazımdır. Bəs “təlimin məzmunu” termini nə deməkdir?

Bu suala metodistlər müxtəlif cavablar verirlər. Metodik ədəbiyyatda bu məsələ bir növ mübahisəli qalmışdır. Bir qrup metodist-alim belə hesab edir ki, təlimin məzmunu şagirdlərin öyrəndikləri materiallardan ibarətdir. Başqa bir qrup isə sübut etməyə çalışır ki, təlimin məzmununa dil materialları ilə yanaşı, bacarıq və vərdişlər də daxildir.

Belə fikir müxtəlifliyinə didaktika son qoymalı idi. Ancaq didaktika bu məslənin həlli üçün dolğun və lazımi cavab verməmişdir. Didaktika ilə məşğul olan alimlər isə təlimin məzmununa müxtəlif dərslərdə verilən və şüurlu hərəkətlərin əsası olan təlim (tədris) materialını aid edirlər.

Məlumdur ki, fənlərin tədrisində şagirdlərin dünyagörüşlərinin formalaşmasına imkan verilir. Bunun üçün şagirdlər müəyyən sözlər, faktlar, qanunlar öyrənməlidir. Bir sözlə, didaktika fənlərin elmi əsasını nəzərə alaraq təhsilin məzmunu təyin edir. İngilis dilinin tədrisi başqa fənlərin qarşıya qoyduğu məqsədi yerinə yetirmir. Onun tədrisi başqa fənlərdən tamamilə fərqlidir.

Hər hansı bir xarici dilə yiyələnmək üçün yalnız sözləri və qrammatik qaydaları öyrənmək kifayət deyildir. Bunun üçün şagirdə şifahi nitq, oxu, yazı bacarıq və vərdişləri də öyrətmək lazımdır.

Son zamanlar metodik ədəbiyyatda maraqlı məsələlər meydana çıxır. Bu tədris edilən fənlərin spesifikasiyasını nəzərə almaq kimi vacib bir işdir. Fənnin spesifikasiyası məlum olmadan onun məzmununu müəyyənləşdirmək çətinidir.

Metodistlərin söylədikləri fikirdən belə məlum olur ki, təlimin məzmunu iki hissədən ibarətdir. Bunlardan birincisi qazanılmış biliklər, ikincisi isə bacarıq və vərdişlərdir.

Bilik və bacarıqların xarakterinə gəldikdə isə o, fənnin spesifikasiyası ilə müəyyənləşdirilir.

İngilis dili təliminin məzmununa hansı bilik, bacarıq və vərdişlərin daxil olmasını nəzərdən keçirək. Bu işi yoxlamaq üçün təlim etdiyimiz nitq fəaliyyətinin xarakterini öyrənmək lazımdır. Nitq fəaliyyətini yoxlamaq üçün isə şagirdlərin baş beyində olan dəyişiklik nəzərdən keçirilməli və signal sistemi vasitəsi ilə informasiyaların daxil olması yoxlanılmalıdır.

Şagirdlər dilin aspektləri üzrə fonetik, leksik və qrammatik materialları öyrənirlər. Bu materiallar nitq fəaliyyətini inkişaf etdirir.

Son vaxtlar cümlə modelləri vasitəsi ilə ingilis dilinin tədrisində müəyyən işlər görülmüşdür. Bu modellər şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Şagirdlər dilə praktik nail olmaq üçün nitq nümunələrini dərindən mənimsəməlidirlər. Bu işarələr (dilin nümunələri) şagirdlərin yaddaşında davamlı olsun deyə müəllim onları müxtəlif formalarda təkrar etdirməlidir. Nitq nümunələrini öyrənmə başqa fənlərdən alınan konkret faktlardan tamamilə fərqlənir. Məsələn, şagird tarix fənnindən konkret tarixi faktları və qanunauyğunluqları öyrənirsə, ingilis dilinin təlimində belə faktlar olmur. Burada nitq nümunələri, dil materialları öyrədilir. İngilis dilində aşılana bacarıq və vərdişlər tarix dərində öyrənilənlərdən tamamilə fərqli olur. Buraya daxil olan informasiyaların da xarakteri müxtəlif olur.

İngilis dili təliminin məzmununun ikinci tərkib hissəsi bacarıq və vərdişlərdən ibarətdir. Əgər ikinci tərkib hissəsi belədirsə, nə üçün biz buraya şifahi nitq, oxu və yazı bacarıq və vərdişlərini daxil etməyə? Bunları məzmunə daxil etsək, onda şagirdlər təlimi kompleks şəkildə almış olarlar.

Təlimin məzmunu və məqsədi haqqında aparılan mübahisələr bir daha sübut edir ki, bu məsələ hələ də metodikada öz yerini lazımi şəkildə tuta bilməmişdir. Xarici dilin kommunikativ məqsəd və ya təlim-tərbiyə məqsədi daşması məsələsi uzun müddət mübahisəli qalmışdır.

Təlimin məzmununu müəyyən etdikdə aşağıdakı məsələlərə nəzərə alınmalıdır:

- a) nəzərdə tutulmuş məqsədlərin yerinə yetirilməsi üçün seçilmiş təlim məzmununun kifayət etməsi;
- b) təlim məzmununun şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinin konkret şəraitinin nəzərə alınması;

Deyilənləri yekunlaşdıraraq bu qənaətə gəlirik ki, ingilis dilinin təlimi məzmununa fonetik, leksik və qrammatik materiallar, şifahi nitq, oxu, yazı bacarıq və vərdişləri daxildir. Məzmun düzgün müəyyən edilmədən ingilis dilini öyrətmək qeyri-mümkündür.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: “Maarif”, 1984
2. Barsuk P.S. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri. Bakı, 1967.
3. Kazımov N. Məktəbdə müqayisə üzərində işin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı: “Maarif”, 1972.
4. Klimenko A.D., Q.M.Uayzer. İngilis dilində şifahi nitqin inkişafı. M., 1972, səh.15 (rus dilində)
5. Quliyev Z. Monoloji və dialoji nitqin öyrədilməsinə dair. Bakı, 1978.
6. Veysəlli F. German dilçiliyinə giriş. Bakı: “Təhsil”, 2003.
7. Seyidov F.Ə. Şifahi nitqin texniki vasitələrlə inkişaf etdirilməsi yolları. Bakı, 1970.
8. Səfiquliyev Ş. Xarici dildən şifahi nitqin inkişafında yazının rolu. Bakı, 1970.
9. Tahirov A. Şifahi nitqin inkişafında əyani vəsaitin və texniki vasitələrin rolu. Bakı, 1978.

Rus dilində

10. Артемов В.А. Речевой поступок. Теория и практика. М., 1971.
11. Беляев Б.В. Об основном методе и методиках обучения иностранному языку. “Иностранные языки в школе”, №4, 1965.
12. Грузинская И.А. Методика преподавания английского языка. М., 1938.
13. Дикушина О.И. Фонетика английского языка. М., 1952.
14. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. М., 1965
15. Лурии А.С. Лаборатории устной речи. 1973.
16. Торсуев Г.П. Обучение английскому произношению. М., 1953.
17. Шерба Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе. М.-Л., 1947.

18. Цетлин В.С. Обучение устной речи в средней школе. «Иностранные языки в школе», 1958, №5.

İngilis dilində

19. Avery P. and Ehrlich S. Teaching American English Pronunciation. Oxford: Oxford University Press, 1992.
20. Baker J. and Westrup H. Essential Speaking Skills: A Handbook for English Language Teachers. London: Continuum, 2003.
21. Bruks B. "Language and Language Learning". London, 1960.
22. Cauldwell R. and Allen M. Phonology. Birmingham: The University of Birmingham, 1999.
23. Cauldwell R. and Hewings M. 'Intonation rules in ELT textbooks'. *ELT Journal*, 50/4, 1996.
24. Celce-Murcia M. Teaching English as a second or foreign language. Boston: Henile and Henile, 2001.
25. Chun D.M. Language Learning and Language Teaching. Discourse Intonation in L2. From theory and research to practice. Amsterdam: John Benjamins, 2002.
26. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
27. Dalton C. and Seidlhofer B. Pronunciation. Oxford: Oxford University Press, 1994.
28. Dauer R. Accurate English: a complete course in pronunciation. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall Regents, 1993.
29. Field J. Intelligibility and the listener: The role of lexical stress. *TESOL Quarterly*, 39, (No. 3), 2005.
30. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. The 3rd Edition. London: Longman: 1991.
31. Hewings M. Pronunciation Tasks: Teacher's Book. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

32. Hymes D.H. On communicative competence. The communicative approach to language teaching, Oxford: Oxford University Press, 1972.
33. Ur P.A Course in Language Teaching. Practice and Theory. Cambridge University Press, 1991.
34. Pickering L. Patterns of intonation in cross-cultural communication exchange structure in NSTA ITA, New York, 2002.
35. Richards J.C. and Renandya W.A. Methodology of Language Teaching; an Anthology of Current Practice, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
36. Zeynalov F.H., Hüseynova Z.A. Pronunciation and Spelling in English. Bakı, 1998.

İnternet resursları

37. <http://www.anenglishaccent.com>
38. <https://englishwithjennifer.files>.